

Año LXXX. urtea

273 - 2019

enero-abril
urtarrila-apirila

Príncipe de Viana

SEPARATA

**Burunda harana (XIII-XIX):
herriak, populazioa,
gaizkileak, ekonomia,
onomastika**

Jose Luis ERDOZIA MAULEON

Sumario / Aurkibidea

Príncipe de Viana

Año LXXX · n.º 273 · enero-abril de 2019

LXXX. urtea · 273. zk. · 2019ko urtarrila-apirila

LITERATURA

Poemas en castellano escritos por mujeres en revistas literarias navarras del siglo XX

Consuelo Allué Villanueva 11

ARTE / ARTEA

El pintor tardogótico Diego del Águila y el retablo mayor de la catedral de Tudela

Juan José Morales Gómez 29

HISTORIA

La mujer en la epigrafía funeraria de la Navarra romana:
¿integración en los modelos culturales procedentes de *Tarraco*?

Laura Díaz López 53

Derechos de molinos y aguas en los núcleos urbanos de Navarra
(siglos XII-XIV)

David Alegría Suescun 75

Mulieres Templi. Cofradesas y donadas del Temple en el reino de Navarra
(siglo XII)

Salvador Remírez Vallejo 93

Las hospitalarias en Bargota. Identidad y memoria (siglos XIV-XV)

María Bonet Donato / Julia Pavón Benito 115

Los Ezquerria, una familia de judíos de Estella en la Baja Edad Media

José Enrique Ávila Palet 133

Coronamientos y juramentos reales en Navarra (1494-1551):
un proceso de adaptaciones

Alfredo Floristán Imízcoz 159

Burunda harana (XIII-XIX): herriak, populazioa, gaizkileak, ekonomia,
onomastika

Jose Luis Erdozia Mauleon 175

Sumario / Aurkibidea

La comisión de frontera navarro-aragonesa de 1380 Mikel Ursua Lizarbe	233
El pleito de las ferrerías de Artikutza y Urdallue (1496-1498). Conflictos sobre la explotación de recursos naturales en Navarra Raquel Idoate Ancín	253
Los Góngora y su tupida red clientelar. En la frontera y sin la frontera (1490-1531) Iñaki Garrido Yerobi	279
Perfil prosopográfico de los jesuitas navarros del antiguo colegio de Tudela Rafael Fermín Sánchez Barea	297
Vivir de la frontera. La prohibición de comercio con Francia en la segunda mitad del siglo XVII Rubén Martínez Aznal	315
Borbones contra Borbones: el frente pirenaico durante la guerra de la Cuádruple Alianza (1719) Jorge Álvarez Palomino	333
El camino francés. Tránsito de tropas por Navarra durante la guerra de Sucesión española (1700-1715) Aitor Díaz Paredes	349
Extensión de las fronteras culturales de Navarra en la Nueva España: migrantes navarros en el real de minas de Guanajuato a finales del siglo XVIII Adriana Ortega Zenteno	365
Zurbano, agente del reino en Madrid: su correspondencia entre 1833 y 1840 Mercedes Galán Lorda	383
Las haciendas de Zozaya en Cuba de 1868 a 1909. Nuevas fuentes José Fermín Garralda Arizcun	401
Religiosidad, moralidad, prensa y filiación. La frontera del magisterio navarro, agosto de 1936 Reyes Berruezo Albéniz / Juan José Casanova Landivar / Francisco Javier Ema Fernández / Francisco Soto Alfaro	421
La Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de Navarra y el Consejo de Cultura de Navarra, precedentes de la Institución Príncipe de Viana Mercedes Mutiloa Oria	449

Sumario / Aurkibidea

Pax Avant: la paz y la palabra en las relaciones transfronterizas pirenaicas
Antonio Jesús Gorría Ipas 465

DERECHO / ZUZENBIDEA

Viejos y nuevos retos del derecho civil de Navarra
María Ángeles Egusquiza Balmaseda 483

La proyección exterior de Navarra en Europa y la cooperación transfronteriza de Navarra tras el Amejoramiento del Fuero de 1982
Ildefonso Sebastián Labayen 501

LOS TRABAJOS Y LOS DÍAS DEL AÑO 2018 / 2018ko LANAK ETA EGUNAK

La Ley Foral de Derechos Culturales de Navarra
M.ª Camino Barcenilla Tirapu / José Miguel Gamboa Baztán /
Roldán Jimeno Aranguren / José Vicente Urabayen Azpilikueta 523

Tesis doctorales sobre temática navarra de ciencias humanas, sociales y jurídicas, leídas en 2018
(Según la Base de datos Teseo del Ministerio de Educación) 531

I-COMMUNITAS: Nuevo Instituto de Investigación de la Universidad Pública de Navarra
Juan María Sánchez-Prieto 539

La difusión de la historia y la cultura de Navarra fuera de nuestras fronteras
Yolanda Cagigas Ocejo 549

Aurreko urteen bidetik
Ángel Erro Jiménez 553

Autores y autoras navarras en castellano, año 2018
Mikel Zuza Viniestra 557

(Artistas + públicos) x instituciones culturales = acción artística
Celia Martín Larumbe 561

Un año más con vida. La industria audiovisual y navarra en el 2018
Marga Gutiérrez Díez 573

Sumario / Aurkibidea

Ondarezain. Asociación de gestores de museos, colecciones museográficas permanentes y otros centros de exhibición pública de Navarra Ainhoa Aguirre Lasa	585
La Coral de Camara de Pamplona, Premio Principe de Viana de la Cultura. Reconocimiento merecido para el motor de la música de cámara en Navarra Alicia Ezker Calvo	593
Currículums	601
Analytic Summary	611
Normas para la presentación de originales / Idazlanak aurkezteko arauak / Rules for the submission of originals	621

Burunda harana (XIII-XIX): herriak, populazioa, gaizkileak, ekonomia, onomastika

Valle de Burunda (XIII-XIX): pueblos, demografía, bandidos, economía, onomástica

Burunda Valley (XIII-XIX): villages, population, bandits, economy, onomastics

Jose Luis ERDOZIA MAULEON

Geografia eta Historian lizentziaduna eta Euskal Filologian doktorea

erdoziamaleon@gmail.com

Jasotze data: 2018/02/28. Behin-behineko onartze data: 2018/09/03. Behin betiko onartze data: 2019/01/19.

LABURPENA

Burundako historiaren zenbait datu dira artikulu honetan jorratzen direnak, Erdi Aroaren amaieratik Aro Garaikidearen hasiera bitartekoak, hain zuzen ere. Artikuluan bederatzi urteetako suen zerrendak izan dira kontuan 1350 urtekoarekin emanda hasiera eta 1816koarekin amaiera. Zerrenda hauetaz gain, 1268ko «Libro del Rediezmo» dokumentua ere baliatu da, beste batzuen artean ondorio ekonomiko eta demografiko zenbait ateratzeko. Datu demografiko hutsekin batera, beste zenbait datu ere aipatzen dira, hala nola, geografikoak, ekonomikoak, historikoak eta onomastikakoak. Horretarako, 28 taula, mapa bat eta 7 grafiko bat baliatu dira.

Gako hitzak: Burunda; demografia; ekonomia; gaizkileak; onomastika.

RESUMEN

En este artículo se analizan algunos datos históricos del valle de Burunda desde la época final de la Edad Media hasta los inicios de la Contemporánea. En el artículo se han tenido en cuenta los datos de nueve listados de fuegos de otros tantos años, comenzando por el del año 1350 y terminando con el de 1816. Y además de estos datos también se han utilizado los propios del año 1268 («Libro del Rediezmo»). Igualmente se añaden otros datos de tipo geográfico, económico, histórico y onomástico. Los resúmenes de todos estos datos están recogidos en 28 tablas, un mapa y 7 gráficos de población con sus correspondientes comentarios.

Palabras clave: Burunda; demografía; economía; malhechores; onomástica.

ABSTRACT

This article analyzes some historical data of the Burunda Valley since the final of the Middle Ages until the beginning of the Contemporary Age. The article takes into account fires data taken from nine other lists, beginning in the year 1350 and ending in 1816. And in addition to these data, we have those related to the year 1268 («book of the Rediezmo»). Further geographical, economical, historical and birth details are added. Summaries of all these data are collected in 28 charts, a map and 7 graphs of population with the corresponding comments.

Keywords: Burunda; demography; economy; bandits; onomastics.

1. ATARIKOAK. 2. BURUNDA HARANA. 3. BURUNDA HARANAREN OSAKETA ETA BERTAKO BIZILEKUEK BILAKABIDEA: ERDI ARO BEHEKOAN DESAGERTUTAKO HERRIAK. 4. BURUNDAKO POPULAZIOA ERDI ARO BEHEKOTIK ARO GARAIKIDEAREN HASIERA ARTE (1268-1816). 4.1. Hamarrenaren liburuko datuak Sakanan (1268) eta honen araberrako populazioaren ponderazioa Burundan. 4.2. 1350 urteko datuak (Libro del Monedage de la Merindad de las Montañas). 4.3. 1427 urteko datuak (Libro de fuegos y apeos Burunda). 4.4. 1514 urteko etxeen zenbaketako datuak. 4.5. 1553 urteko datuak (Libro de Fuegos; apeo del 13 de octubre de 1553 en Burunda). 4.6. 1645 eta 1646 urteetako datuak («Apeo de las casas, vecinos y moradores del Valle de Burunda»). 4.7. 1724 urteko datuak. 4.8. 1786 urteko datuak («Fuegos o familias»). 4.9. 1797 urteko datuak. 4.10. 1802 urteko datuak. 4.11. 1816 urteko datuak («Almas y fuegos existentes en 1816 en Burunda»). 4.12. Burundako populazioaren bilakabidea 1350-1816. 5. BURUNDA MUGALEKU IZATEAREN ONDORIOAK: GAIKILEEN ERASOALDIAK (XIII-XV MENDEAK). 6. BURUNDAKO XIII-XIX MENDEETAKO EKONOMIAREN OINARRIAK. 6.1. 1268ko dokumentuaren araberrako ekonomia Burundan. 6.2. 1427ko dokumentuaren araberrakoa. 6.3. Etxarri Aranazko Udal Artxiboko Burundako 1563ko ordenantzen laburpena. 6.4. 1607ko Iturmendiko ondasunen ebaluazioa. 6.5. Aro Modernoko beste datu ekonomiko batzuk. 7. ONOMASTIKA: XIV., XV. ETA XVII. MENDEAREN HASIERAKO IZENEN ERKAKETA BURUNDAN. 7.1. 1349ko merinoaren inkestako izenak. 24. taula. 1349ko dokumentuko pertsona-izenak Burundan. 7.2. 1350eko pertsona izenak Burundan. 7.3. 1427ko pertsona izenak Burundan. 7.4. 1607ko pertsona izenak Iturmendin. 8. AZKEN BURUKOA. 9. ERREFERENTZIAK.

1. ATARIKOAK

Artikulu honetan, XIII. mendetik aurrera eta muga XIX.aren hasieran jarririk, Burunda Haranaren historiako hainbat datu berri emanen dit. Bost mende luze horietako bakoitzean, burundarrak zenbat ziren eta zenbat gunetan zeuden erroturik ere azaltzen ahaleginduko naiz. Honexek, populazioarenak, izanen du berebiziko garrantzia artikuluan, baina, honekin batera, burundarren bizitokiek zer-nolako paisajea marraztu zuten mende horietako bakoitzean islatzen eta nola bizi ziren ulertzen lagungarri izan daitezkeen beste hainbat datu ere jaso ditut. Ez da ahaztu behar, 1200 urtetik aurrera mugaleku bihurtu zela Burunda Harana eta muga honek bertako biztanleen egoera erabat baldintzatu zuela.

Hasteko, Burunda izenari berari eta haranaren kokapenari buruzko xehetasun batzuk eskainiko ditut. Eta jarraian, atal ezberdinetan bereizirik, izenburuan adierazitako beste gaien pintzelada batzuk eman ere bai: biztanleagoaren estimazioa hamar iturritatik hartutako datuak kontuan izanik, mugaleku izatearen ondoriozko egoera latzak, garai horietako burundarren ekonomiaren oinarriak eta horiek baliatzeko zenbait dokumenturen azterketa eginik, eta, azkenik, garai horietako onomastikari ere erreparatuz.

2. BURUNDA HARANA

«Euskal toponimo zenbaiten ingurumarian» izenburuarekin *Euskera* aldizkarian argitaratutako artikuluan (Erdozia, 2017b, 67.2), Burunda toponimoari buruzko balizko etimologia proposatu dit, profitatuz noizbait, eta ez bakarrik batean edo bitan,

«Borunda» grafiarekin ere (hasierako silabako bokal itxia irekirik) agertu izan zaigula haranaren izena. Hala erabili zuten, esate baterako, Julio Altadillek (1917) eta Pascual Madozek (1846) eta Etxarri Aranatzek ere, 1533an eta 1537an, Aranatzek izandako auzian (Erdozia, 2017a), *Pedro Borunda* lehen urtean eta *Joan de Borunda* bestean, ageri dira bertako batzarkide moduan. 1427ko datutegian ere, 255 orrian, *Borunda* izena ageri da.

Koldo Mitxelena (1989, 78. or.). hizkuntzalari handiak *Legarda* toponimoari buruz esandakoak gogoratuz eta ildo beretik joaz, *Legarda Legarreta*-tik eratorria bada, zergatik ez genuke pentsatu behar *Borunda* **Boruneta*-tik etorri dela?

Bolun- + -eta → Borun (l/r txandaketa, bolin-/borin- bezala) + -eta → **Boruneta*
 **Boruneta* → **Borunta* (sinkopa)
 Borunta* → **Borunda (kontsonante herskari hortzetakoaren ozentzea)

Hortik egungo Burundara ez litzateke batere harrigarria izanen bilakabidea. Errota eremua adieraziko luke, orduan, toponimoak. Bilakabidearen azken urratseko *Borunda*, izartxo edo asteriskoa aurretik ez daramala erabili dut, adierazteko dokumentaturik agertu izan dela noizbait horrela aipatu hidronimo eta toponimo nagusia, ataltxo honen ahasieran esan dudana moduan.

Bestalde, Burundako toponimia arakaturik, behin baino ez bada ere, Iturmendin agertzen da hasierako osagaia duen toponimoa, *Bolinsoro* (NTM X, 62. or.) 1893 eta 1990 urteetan dokumentatua:

Bolin 'molino' es término que debió ser corriente en lengua vasca, a juzgar por su presencia en toponimia (cf. en Vizcaya Bolibar, documentado Molinibar, Bolinaga). Hoy en día ha desaparecido de la lengua viva sustituido por el también latinismo 'errotá'.

Araiatik datorren Burunda ibaiak eta ipar zein hegoaldetiko errekek aukera ezin hobe eman izan dute eiharak, errotak edo boluak sortzeko. Errota lekua, orduan, Burunda izenak adierazten diguna?

Bestalde, garai bateko batasun administratiboari erreparaturik, horrela azaldu zuten Carasatorrek eta Pérez Miguelek (1993, 20. or.) Burunda harana:

1841 arte herri guztiek mendiak partekatzen zituzten eta alkate bakarra eta denentzako zinegotziak zituzten, erakunde bakar batean elkartuak: Burundako Harana. Lehenagoko entitate soziopolitiko eta administratiboaz gabetua, gaurregun Burunda batasun geografikoa baizik ez da, Ziordia, Olazti, Altsasu, Urdiain, Iturmendi eta Bakaikuk osatua, arestian aipatu den bezala.

3. BURUNDA HARANAREN OSAKETA ETA BERTAKO BIZILEKUEN BILAKABIDEA: ERDI ARO BEHEKOAN DESAGERTUTAKO HERRIAK

Artikuluko gai nagusiarekin, hau da, populazioa eta honen bizibidearekin, hasi baino lehen, haran honek hartzen duen eremuari buruzko argibide batzuk azalduko ditut, artikuluan aztertzen diren sei mende horietan luze-zabaleran aldatu ez bada ere, eremua bera okupatzeko moduan izan baitira aldaketa nabarmenak, bereziki lehengo bi mende horietan, eremuko herrien kopuruan:

- Antso VII.ak, 1208an, Guardiako fueroa eman zion Burundari, baina ez da gordetzen jatorrizko dokumentua, hurrengo mendeko zenbait kopia baizik. Bestalde, ez zen ohi-koa izaten haran bati fuerorik ematea eta hauxe dugu, hain zuzen ere, herriei ematen zitzaienen antzeko bakarra. Haranei ematekotan, «zergak batzeko foruak» ematen zitzaizkien. Haran «historikotako» dauka, orduan, Ramírez Vaquerok (2012).
- Hamazazpi herri jaso zituzten Burundakotako emanik 1268ko «Libro del Rediezmo» dokumentuan (Felones, 1982) eta ondorengoak dira horiexek ekialdetik mendebaldera, hizki arruntez egungo seiak: Bakaiku, *Yturrun*, Iturmendi, *Eytçaga*, Urdiain, *Çanguitu*, *Sarave*, *Yrurita*, *Hurayar*, Altsasu, *Helcuren*, *Saratssu*, *Angustina*, Olazti, *Horna*, *Arquinano* eta Ziordia.
- Hamasei herri ematen ditu 1290 eta 1319rako Ramírez Vaquerok (2012), egia bada ere lehen tokian agertzen dena beti elkarrekin agertzen diren bi herriz osatua dela. Hauek, orduan, 1290eko Burundako herriak: *Alduya* y *Arinquinano* (Arkinano), *Alsasua*, *Angustina*, *Ayuca* (Ajuka), *Bacaicoa*, *Eitzaga*, *Ilzurren* (*Elzurren*) (Elkuren/Erkuden, seguruenik), *Iturmendi*, *Iturrin* (Iturrin), *Olazagutia*, *Orba* (Orna), *Sarabe*, *Saratsua*, *Urdiain*, *Urrayar* (*Hurayar*) eta *Zangutia* (Zangitu, seguruenik). Urdiain omen zen populatuena 45 etxerekin 1319an eta bere atzetik *Aintza* (*Eitzaga*) 29rekin, *Alsasua* 27rekin eta *Bacaicoa* 23rekin.
- Zazpi herri ageri dira aipaturik 1350eko «Libro del Monedage de la Merindad de las Montañas» (1954) dokumentuan, ondorengoak ekialdetik mendebaldera, atzera berriz: Bakaiku, *Yzaga*¹, Urdiain, Altsasu, *Hurayarr*, Olazti eta *Ajuca*². 1349ko Gipuzkoako eta Nafarroako gaizkileen inkestan Bakaiku, *Arguiñano* eta *Eyzaga* (*Yzaga*) ageri dira bertan izandako lapurreta eta erailketak aipaturik. *Arguiñanon* ez du zehazten zein urtetan gertatu zen, baina aipatzen du ardiak lapurtu zituztela. *Eyzagan* 1346an eta 1347an, lehen urtean nekazaria hil eta 60 behi lapurtu zituztela jasorik eta, bigarreanean, beste nekazari bat hil eta 40 behi lapurtuta. Bakaikun 1349an, batean 20 ardi lapurtu eta beste batean Doneztebe-ko pertsona bat zauritu zutela eta zaldia eta zeraman guztia lapurtu ziotela.
- Zazpi herri ere bai, baina ez erabat berdinak, 1366ko datuetan: lehen zerrendan, 1268koan, hizki arruntez idatzitako sei herriak eta *Yzaga*.
- Egungo sei herriak XIV. mende amaieratik aurrera, hau da, Bakaiku, Iturmendi, Urdiain, Altsasu, Olazti eta Ziordia.

1 Egungo Iturmendiren toponimoa da eta, seguru asko, orduko hartan, Iturmendiren orde z ageri zen aipatu dokumentuan.

2 Egungo Ziordiaren toponimian *Aioko landa* dago gaur egun, eta seguru asko Ziordiaren orde z agertu zen 1350eko dokumentu honetan.

Bestalde, esan behar da Nafarroako ipar-mendebaldean dagoela Burunda harana, Gipuzkoa iparraldetik, Araba mendebaldetik, Urbasa hegoaldeetik eta Etxarri Aranatz ekialdeetik dituela mugakide.

Azkenik, Burunda haranari buruzko kokapen geografikoarekin amaitzeko, zein zen XIII. mendearen hasieran Nafarroako erresumaren egoera geopolitikoa aipatuko dut.

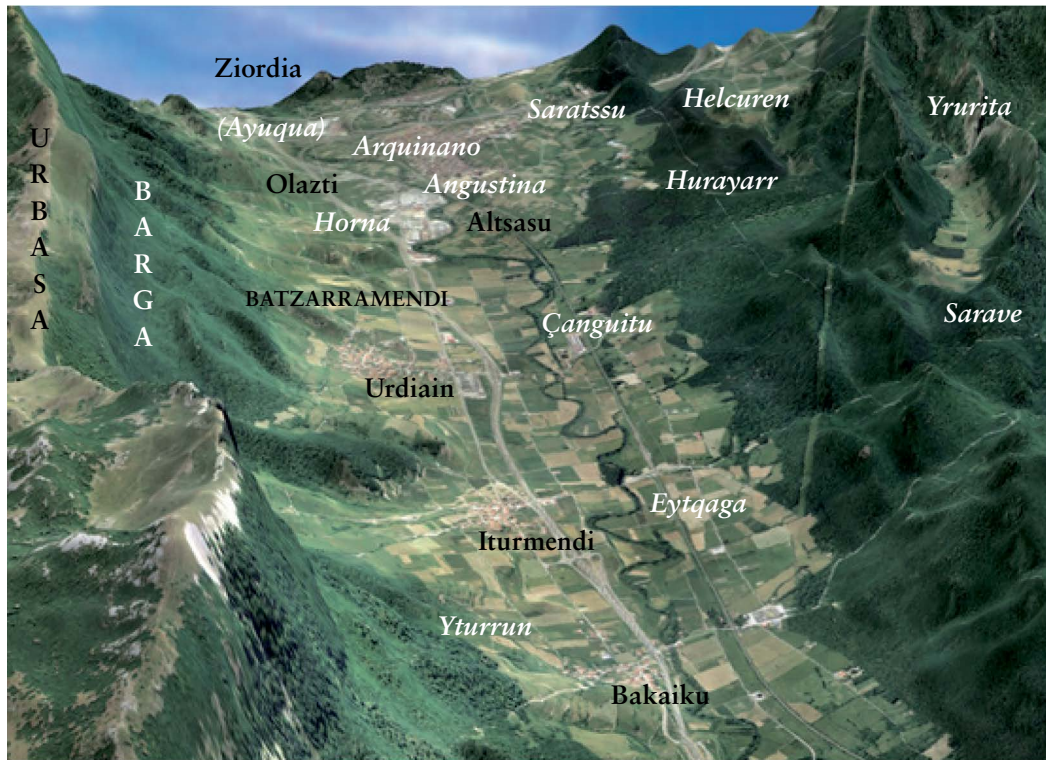
Monteanok (2000b) XV. mendeko Nafarroako mapa eskaini digu «Zonificación natural» izenburuarekin. Beratan zortzi gune geografiko bereizten ditu eta horietako batean («Navarra húmeda NW»), «Corredor de Sakana» bereizi du Kantauri aldeko haranetatik eta Hegoaldeko haranetatik. Sakanako pasabideko mendebaldean dago Burunda.

Julia Pavón Benitok (1995), Nafarroa lau eremutan banatu zuen eta horietako batean, 'Navarra nuclear', kokatu zuen Burunda. Eremu honetan beste sei azpieremu bereizi zituen, horietako bat «Corredor del Araquil» eta Burunda, jakina, honetan kokatu zuen. Bertan 77 herri (villas), 334 km² eta 498 ha zirela VIII-XIII mendeetako bilakabidean esaten du.

Nik, 83 herri zenbatu ditut 1268ko datuen arabera (Felones, 1982) Arakil ibaia- ren Nafarroako pasabidean, Aizkorbetik hasi eta Ziordiaraino: 32 herri arrunt eta 13 *Chantre*-koak Arakilen, 21 herri Aranatzan eta 17 Burundan.

Eta kontuan izanik XIII. mendetik eman diodala hasiera Burundako historiako datu historiko hauei, nahiago dut horren atzera joan gabe, XII-XIII mendeetako egoerari erreparatzea eta horretan hasteko Burundako ondorengo mapa egokitu dut, bertan XIII. mendean bizirik zeuden herriak eta hauen balizko kokapena jasorik.

Maila politiko-administratiboan, esan daiteke ez dela beti Nabarra gisa ezagutu izan Burunda haranaren eremua. Ezaguna da, «Euskal toponimo zenbaiten ingurumarian (II)» artikulugaian esaten dudan moduan, «kristau elizaren buru zen Gregorio II.aren 717 urteko bulak oniritzia eta baimena, garai hartan baldintza *sine qua non* zena halako 'karguen' jabe izateko, eman zion Garcia Ximenezi Nabarrako eta Baskoniako errege izan zedin, Urdiain eta Altsasu artean, basoan dagoen San Pedro ermitan izendatu zutenean». Rafael Carasatorrek bere blog-ean dakar aipatu dokumentua, Gregorio II.aren bula osoa, eta bertan, argi eta garbi, eta ez behin edo bitan bakarrik, baizik eta bederatzi aldiz, ondorengo dakar: «(en/de/para/rei de) Nabarra o Zeltiberia y Basconia». Bederatzi aldiz irakur daiteke, orduan, Garcia Ximenez ez zela soilik orduko Nabarrako errege, Baskoniakoa ere bazela. Eta, are gehiago, Nabarra edo Zeltiberia esaten du bederatzi aldietan, Nabarra kontzeptu edo izena berria izanen balitz bezala eta Zeltiberia, aldiz, ordurarte gehiago erabilitako terminoa. Nabarra eta Baskonia bi eremu ezberdin ziren, beraz zalantzarik gabe eta Burunda, jakina, bigarren eremu honetan zegoen.

1. Mapa: Burunda harana, 1268ko³ hamazazpi herrien balizko kokapena eta Batzarramendirena. (Beltzez eta letra arruntez egungo sei herriak).

4. BURUNDAKO POPULAZIOA ERDI ARO BEHEKOTIK ARO GARAIKIDEAREN HASIERA ARTE (1268-1816)

Atal honetan, jakinik badirela gehiago ere, baina ikuspegi orokorra egiteko nahi-koak direlakoan, garai bakoitzeko Burundako populazioa, edo honen pisua haranean, zein izan zitekeen ondorioztatzeko ondorengo iturriak erabili ditut:

- 1268ko Hamarrenaren liburukoak. (Biztanlego kopururik gabe).
- 1350eko «Libro del Monedage de la Merindad de las Montañas» (1366 eta 1400 urteetakoak ere bai) dokumentutik hartutako datuak.
- 1427ko «Libro de apeos y fuegos Burunda» dokumentukoak.
- 1514ko «etxeen zenbaketako» datuetatik.
- 1553ko suen liburua («Libros de Fuegos; apeo del 13 de octubre de 1553 en Burunda»).
- 1564ko Burundako komunalak erabiltzeko araudia. (Biztanlego kopururik gabe).
- 1645 eta 1646 urteetako «Apeo de las casas, vecinos y moradores del Valle de Burunda, hecho en febrero» dokumentuak.
- 1724ko datuak («Estadísticas Población»).

3 Felones (1982).

- 1786ko datuak («Libros de Fuegos n.º 11»).
- 1797ko datuak. Osoenak, haraneko datu orokorrez gain, herriz herrikoak ere ematen baititu, adinez mailakaturik gainera. («Estadísticas Población»).
- 1802ko datuak. Aurrekoari zutabe bat erantsia.
- 1816ko datuak («Matrícula de fuegos y almas»).

Horietako gehienak, Rafael Carasatorrek bere blogean (*documentanavarra.blogspot.com*) eskegita duen «Libro de fuegos y apeos Burunda» dokumentuan ageri dira. Bertan Burunda Haraneko populazioaren datuak ageri dira bereziki eta hauek erta-roaren bukaeratik hasi (1427) eta hemeretzigarren mendearen hasieraraino (1816) iristen dira. Lau mendeetako demografiaren berri ematen digu, beraz, dokumentu honek. Eta aipatu iturri honetaz gain, atal honen hasierako zerrendan ageri diren beste urteetakoak ere, kontuan izan ditut.

Urte ezberdinetako datuak hartu eta, horiekin, taulak osatu ditut (bat datutegi bakoitzeko). Taula bakoitzak zutabe ezberdinak ditu, betiere dokumentuak ematen dituen datuak jasoz, alde batetik; eta nik neuk erantsiak ere bai, bestetik. Azken hauek, guztietan berberak dira: populazioaren balizko estimazioa eta aurreko taularekiko erkaketa edo konparazioa (igoera, jaitsiera).

Hauxe, populazioaren balizko estimazioa egitea edo antzematea, izaten da, hain zuzen ere, arazo garrantzitsuenetako bat horrelako dokumentuen azterketa burutzerakoan. Zail izaten da familietako pertsona kopuruarekin asmatzea. Maria Gembero Ustarrozek (1985) dioten moduan, demografia historikoa ikertu dutenen artean ez da beti sua-pertsona kopurua baliokidetza berbera erabili, are gehiago, kopuru oso ezberdinak baliatu izan dituzte batzuk eta besteek (1 = 3tik 1 = 7raino). Eta jarraitzen du esaten Dominguez Ortizek ez dituela ontzat hartzen 1 = 5etik gorakoak eta bat datorrela Braudelekin, honek 1 = 4,5 baliokidetza onargarria dela dionean.

Uranga Santestebanek (1954) antzeko ondorioak atera zituen 1366ko suen liburua aztertu zuenean eta su bakoitzari 4,91 biztanleko kopurua erantsi zion. Hamabost herri-tako suak (58) eta biztanleak (285) kontuan izan zituenez, erraz asko ondorioztatu zuen herri horietako suen baliokidetza biztanleetan⁴.

Nik, Monteano Sorbeten (2001) ildo jarraituz, su nuklearrak, nuklear hankamotzak eta polinuklearrak bereizi nituen 1427ko Sakana osoko datuak aztertzekoan (Erdozia, 2017c) eta gauza bera egingen dut oraingoan ere urte horri dagozkion datuetan. Baina, gainerako datutegietan, nor norekin bizi den etxean ez baitago adierazirik, ez dago ezberdintasun hori antzematerik eta unean uneko baliokidetza baliatuko dut.

4 «Se puede hacer un cálculo aproximado del número de individuos que componen un fuego, a base de los pecheros del rey, del “Libro de Fuegos de 1366”. Nos da este libro la relación de fuegos de quince pueblos, detallando, no sólo el número de los que lo componen, sino también la edad, el sexo, los emigrantes y el ganado mayor y menor que poseían para sus labores y subsistencia. Estos quince pueblos dan un total de cincuenta y ocho fuegos, con 285 habitantes, de donde resulta un promedio de 4,91 para cada fuego» (Uranga, 1954).

Eta populazioaren balizko estimazioa egiteko, suen edo auzoen kontzeptua erabiliz, hauen zehaztapenik, su mota antzematerik esan nahi da, ez dagoenenean, ondorengo formula aplikatu dut: $su \text{ edo auzo} \times 4^5 = \text{biztanleria}$.

4.1. Hamarrenaren liburuko⁶ datuak Sakanan (1268) eta honen arabera populazioaren ponderazioa Burundan

Hauexek dira, taula batean bildurik, XIII. mende erdialdeko Burunda haraneko herriak eta bakoitzak hamarrena («diezmo») eta hastapena («primicia») ordaintzeko ematen zuena garaiko laboreetan eta dirutan. Ez dago jakiterik zenbat su zituen herri horietako bakoitzak, ez baita zehazten horrelako daturik dokumentuan. Hala ere, ikusirik zenbat ordaintzen zuen herri bakoitzak, ondoriozta daiteke zeintzuk ziren su eta biztanle gehien zuten herriak, beraz, eta zeintzuk gutxien, zergaren izenak berak (hamarrena, «diezmo») adierazten duen moduan, urtean ekoiztutakoaren hamarrena ordaintzen baitzen eta ekoizpena, zalantzarik gabe, su edo biztanle kopuruari nolabait loturik izanen zen. Ez dugu, orduan, datu hauekin zenbat biztanle zuten Burundako herriek 1268an argituko, baina bai zeintzuk ziren herririk populatuena eta baita populazio gutxien zutenak ere.

Hurrengo taulan, herriz herriko hamarrenaren eta hastapenaren datu ponderatuak azken zutabearen («ordena» izenburutako duena) ikus ditzakegu. Herriak, Burundako ekialdetik mendebaldera, ordenean, jarri ditut aipatu taulan eta eskuinaldeko zutabearen, gehiago edo gutxiago ordaindutako kopuruaren arabera ordena markatzen duen zenbakia. Zenbaki honek erakutsiko liguke, orduan, Urdiain zela XIII. mende erdialdeko herririk populatuena Burundan (XIV. mendean ere hala izan zen, geroxeago ikusiko dugun moduan), Olazti bigarrena, Ziordia hirugarrena eta Ulaiar laugarrena. Era berean, Zangitu, Elkuren eta Arkinano (hirurak dagoeneko desagertuak XIV. mendean) izanen genituzke, orden honetan, populazio gutxien leuzkaketenak, eta gainerakoak tartean.

Dokumentu honetan agertzen zaizkigun hamazazpi herrietatik, soilik egungo sei herriek iraun zuten XIV. mendetik aurrera eta desagertutako herri gehienek utzi dute haien lekukoa egun zutik eta bizirik dirauten sei herrien toponimian. Hala egin dute Aitzagak Iturmendin; Sarabek Urdiainen; Zangituk⁷, Ulaiarrek⁸ eta Erkudenek⁹ Altsasun; Hornak¹⁰ Olaztin; eta, azkenik, Arkinanok¹¹ Ziordian eta Olaztin. Eta, gainera, hor daude, era berean, San Benitoko ermita Bakaikuko hegomenbaldean, Iturrun herri desagertuaren lekuko, seguru asko; Iruritako gazteluaren aztarnak Urdiaingo iparmendebaldean; eta Sara(t)

5 Urangak ateratako kopurutik baino gertuago baita kopuru hau, gero beste zerrrenda batzuetan antzeman daitezkeen datuetatik.

6 Felones (1982a, 37-38 or.).

7 NTM IX Zangitu: «Fue un antiguo pueblo hoy despoblado».

8 NTM IX Ulaiar: «Fue un antiguo pueblo hoy despoblado, con iglesia dedicada a San Martin, existente en 1797».

9 NTM IX Erkudengo ermita. «En este término hubo un pueblo, hoy desaparecido».

10 NTM IX Orna. Herriaren iparraldean, Arakil ibaiaren beste aldean.

11 NTM IX (Ziordia: Arkinao) «Más arriba de la ermita derruida (1702). Se trata de un despoblado» (Olazti: Arkinaogaina): «Parece ser un despoblado que ha dado origen a estos topónimos».

1. taula. 1268ko Hamarrenaren liburuko datuak Burundan, herriz herri

Herria	Garia	Oloa	Dirua	Guztira	Ordena
Bacaycu hamarrena hastapena	4 erregu 1 erregu	2 erregu ½ erregu	6 diru	5 erregu gari 2 ½ erregu olo 6 diru	7
Yturrun hamarrena hastapena	4 ½ erregu 1 erregu	1 erregu ½ erregu	6 diru	5 ½ erregu gari 1 ½ erregu olo 6 diru	8
Yturmendi hamarrena hastapena	4 ½ erregu 1 erregu	1 ½ erregu ½ erregu	8 diru	5 ½ erregu gari 2 erregu olo 8 diru	6
Eytqaga hamarrena hastapena	4 ½ erregu 1 erregu	½ erregu ½ erregu	6 diru	5 ½ erregu gari 1 erregu olo 6 diru	9
Hurdieyn hamarrena hastapena	7 ½ erregu 2 erregu	1 ½ erregu	3 sueldo, 6 diru	9 ½ erregu gari 1 ½ erregu olo 3 sueldo, 6 diru	1
Sarave hamarrena hastapena	2 erregu ½ erregu	1 erregu	4 diru	2 ½ erregu gari 1 erregu olo 4 diru	13
Yrurita hamarrena hastapena	1 erregu ½ erregu	1 erregu	4 diru	1 ½ erregu gari 1 erregu olo 4 diru	14
Hurayarr hamarrena hastapena	4 erregu 1 erregu	½ erregu ½ erregu	12 diru	5 erregu gari 1 erregu olo 12 diru	4
Helcuren hamarrena hastapena	1 ⅓ erregu ⅓ erregu		2 diru	1 ⅔ erregu gari 2 diru	16
Çanguitu hamarrena hastapena	2 ⅓ erregu ⅔ erregu			3 erregu gari	17
Alsatssu hamarrena hastapena	3 erregu 1 erregu	1 erregu	6 diru	4 erregu gari 1 erregu olo 6 diru	11
Saratssu hamarrena hastapena	1 ½ erregu ½ erregu	½ erregu 1 «zikirio	6 diru	2 erregu gari ½ erregu olo-ziki 6 diru	12
Horna hamarrena hastapena	3 ⅓ erregu 1 erregu	1 erregu	6 diru	4 ⅓ erregu gari 1 erregu olo 6 diru	10
Holaçagutia Hamarrena hastapena	7 ½ erregu 1 ½ erregu	2 ½ erregu 1 erregu	2 sueldo, 2 diru	9 erregu gari 3 ½ erregu olo 2 sueldo, 2 diru	2
Anguztina Hamarrena hastapena	3 ⅓ erregu ½ erregu	½ erregu ½ erregu	8 diru	4 erregu gari 1 erregu olo 8 diru	5
Arquinano Hamarrena hastapena	1 erregu ⅓ erregu	½ erregu	2 diru	1 ⅓ erregu gari ½ erregu olo 2 diru	15
Çuordia Hamarrena hastapena	8 erregu 1 erregu	2 erregu ½ erregu	12 diru	9 erregu gari 2 ½ erregu olo 12 diru	3
Guztira	78,33 erregu	21,5 erregu	5 sueldo, 96 diru		

sa¹² Olaztiko Iparrekialdean, Saratsu herri galduaren ia izen berarekin. Anguztina, beraz, lekuko toponimikorik utzi ez digunak (onomastikan¹³ bai, ordea), orain arte behintzat.

Bestalde, Lizarran 1354 urteko «Zentsuen Liburuan» (Jimeno, 1990) jatorri burundarra duten hainbat etxejabe ageri dira: *Garcia Miguel de Burunda, Sancho Santz d'Elcuren, Sancho d'Elcuren, Sancho Garcia d'Alsassu* (hiru aldiz ageri da beste hainbeste etxeren jabe *Sant Iohan* auzoan), *Don Yenego d'Alsassu, Don Pero Ortiz d'Ayuqua*¹⁴, *Miguel Periz d'Urdiayn* (lau aldiz ageri da beste hainbeste etxeren jabe hau ere, bat *Sant Iohan* auzoan eta hiru *Chapitel de la Sal* arloan), *Pero Santz d'Urdiayn, Simen Garcia de Yturrun, Pero Ximeniz de Angustina, Domingo Garcia de Urdiayn, Dona Tota Periz d'Arguinano, Ayvar de Bacaycu, Garcia Miguel de Burunda* eta *Sancho Xemeniz de Angustina*.

Nabari da, mendearen erdialdean dagoeneko, jendea mugitzen hasia dela jatorrizko bizilekuetatik eta lau urte lehenagoko populazioaren datuetan («Libro del Monedage») ikusi daiteke dagoeneko herri horietako batzuk desagertuak direla: Iturrun, Zangitu, Sarabe, Irurita, Elkuren, Saratsu, Horna, Angustina eta Arginano. Ziordia ere ez da agertzen, baina bai *Ajuca* edo *Ayucua* bere tokian. Iturmendiren tokian, aldiz, *Izaga* da ageri dena eta 16 urte beranduago biak ageri badira ere, hortik aurrera soilik Iturmendi azalduko da. *Hurayarr*, 16 urte beranduagoko zerrendan ez da dagoeneko agertzen.

4.2. 1350 urteko datuak (Libro del Monedage de la Merindad de las Montañas)

Nafarroako XIV. mende erdialdeko populazioa ezagutzeko, hein handi batean behintzat, ezinbestekoa dugu «monedage»¹⁵ izeneko zerga jasotzen duten 1350eko koaderno-
txoak begiratzea. Eta horietako bat dugu, hain zuzen ere, Mendialdeko eremuari dago-
kiona, zerga ordaintzen zuten biztanleen izenak ere bertan ageri zaizkigula.

Uranga Santestebanek (1954) Mendialdeko eremuari egokitutako lau urtetako (1350, 1366, 1400 eta 1427) datuak eskaintzen dizkigu bere artikuluan eta bertan, jakina, Burunda Haranekoak ere bai. Eta datu hauek baliaturik (Número de fuegos en los distintos censos de las divisiones administrativas comprendidas en el «libro del monedage»), lau urte horietako bakoitzeko biztanlegoa antzematen saiatu naiz taula batean jasota. Hala ere, taulako azken urtekoak gehiago zehaztuko ditut aurrerago. Bertan ageri diren herriei dagokienez, esan behar dut hizki etzanaz idatzi ditudala egun ez dauden hiru herrien izenak eta horietako lehena, *Ajuca*, aurreko atalean, Hamarrenaren liburuarenean, ez dela agertzen azpimarratu behar da. Bestalde, begibistakoa da

12 NTM IX Sarasako lohi eta Sarasako lohiko bidea. Mapan Saratsa jarri zuten.

13 Jose María Jimeno Juriok (1990) aztertutako 1354ko Lizarrako zentsoen liburuan ageri dira bi izen bat: Pero Ximeniz de Angustina eta Sancho Xemeniz de Angustina.

14 1350 urteko datuetan ageri da Ajuca herria Ziordiaren tokian.

15 «El impuesto del monedage, como su nombre lo indica, se recaudaba cuando el rey decidía batir moneda. El subsidio lo otorgaban las Cortes al rey. En este caso concreto, fueron “los prelados, ricos hombres, caualleros fidalgos et otros” (8), reunidos en Cortes Generales en Estella, los que votaron el monedage. El gobernador de Navarra, Johan de Conflant, dió orden al tesorero y éste, por medio de los alcaldes, jurados, hombres buenos, etc., fué el encargado de cobrar el impuesto» (Uranga, 1954).

aurreko atalekoarekiko herri kopuruaren jaitsiera, hamazazpi ordukoan eta bederatzi baino ez, tartean herri «berri» bat, *Ajuca*, oraingoan.

Ondoren prestatu dudan taula aztertzerakoan, lehen-lehenik nabarmentzen den datua, lehentxeago esandakoaren ildotik, herrien desagertzearena da. Hamasei urteren buruan (1350-1366) bi herri gutxiago ageri zaizkigulako, eta, hurrengotik aurrera, beste bat gutxiago egungo kopurua geratu arte. Beste datu aipagarria da egungo Ziordia eta Iturmendi ez direla agertzen 1350 urteko zerrendan (nahastu zen Uranga Santesteban esandakoan Urdiain eta Iturmendi ez zirela agertzen datutegian¹⁶), jakinik mende bat lehenagoko dokumentuan, 1268ko Hamarrenaren liburua, agertzen direla. Iturmendiko datuak *Izaga* herrikoetan egon daitezke eta Ziordiaok, aldiz, lehenago aipatu dugun *Ajuca* herrian, dokumentu honek ematen duen ordenari jarraituz (mendebaldetik ekialdera zerrendaturik ageri zaizkigula ematen du), horrelako zerbitu pentsa daiteke. Herri guztiak mendebaldetik ekialdera datoz ordenaturik, eta Ziordia eta Iturmendi, berriz, gero erantsirik izan balira bezala, haranean hiru herri tartean badituzte ere.

Iturmendiko toponimian *Aitzagako ermita* eta *Aitzagalde* ageri zaizkigu eta horietako bigarrenean horrela aipatzen dute *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza X* liburuan (1992):

Según Nicolás Arbizu Gabirondo en el actual término de Iturmendi existían dos poblados denominados Aitzaga e Iturmendi, siendo el primero el más citado en la documentación medieval por ser de mayor número de fuegos que el propio Iturmendi. Sin embargo, tras los continuos ataques de guipuzcoanos y alaveses y la guerra con Castilla, en el siglo XIV los habitantes de ambos lugares se agruparán en el lugar donde hoy está Iturmendi.

Ziordia toponimian, era berean, ez *Ajuca* propio, baina bai bere bilakabidearen emaitza izan daitekeen *Aioko landa* ageri zaigu gaur egun, Olaztiko mendebaldeko mugaren inguruan Ziordia aldetik. Eta bigarren osagaiak, basoa ez den beste gainerako lur eremua (soro, larre, pentze...) adierazteaz gain, kanpalekua edo bertan bizitzeko tokia ere adierazteko balio du. Jose María Jimeno Juriok (1990) aztertutako 1354ko Lizarrako zentsoen liburuan izen hauexek dakartza: *Domingo d'Ayuqua* eta *Pero Ortiz de Ayuqua*. Eta honek erakusten digu onomastikan ere utzi zuela bere arrastoa aipatu herriak. Hauxe izanen litzateke, orduan, aipatu ertaroko herri desagertuaren kokapena, Uranga Santestebanek Sakana erdialdeko Arbizu herriarekin lotzen badu ere:

AYUCA. En la Burunda. Parece que con este nombre se designó a Arbizu. Se cita Ayuqua entre los lugares de la Burunda en 1290. En 1350 figura en el mismo valle con 14 fuegos, censo en el que no se nombra a Arbizu. Si figura con su nombre actual en los de 1366 y 1427 con 3 y 14 fuegos respectivamente, sin que se cite a Ayuca. En 1468 encontramos otra vez Ayuca entre los lugares de la Burunda, pero en una confirmación del mismo documento hecha en 1498 se advierte que Ayuca no pertenece a la

16 «Urdiáin e Iturmendi, también municipios independientes actualmente, no aparecen en 1350».

Burunda. Es muy posible que se trate de Arbizu, como apunta Idoate, pero no debido a un error del que escribió el censo de 1350, ya que lo encontramos también documentado en 1290 con el mismo nombre. Puede tratarse de un cambio de topónimo o de dos nombres distintos para designar el mismo lugar.

2. taula. Burundako populazioaren irudikapena 1350etik 1427ra

Herria	1350		1366		1400		1427 ¹⁸	
	SU	BIZT. ¹⁷	SU	BIZT.	SU	BIZT.	SU	BIZT.
<i>Ajuca</i>	14	56	-	-	-	-	-	-
Olazagutia	31	124	10	40	36	144	28	112
<i>Hurayarr</i>	7	28	-	-	-	-	-	-
Alsasua	7	28	6	24	26	104	24	96
Urdiain	44	176	11	44	38	152	40	160
<i>Izaga</i>	10	40	5	20	-	-	-	-
Bacaicoa	15	60	15	60	20	80	21	84
Ciordia	-	-	8	32	18	72	14	56
Iturmendi	-	-	2	8	17	68	19	76
Guztira	128	512	57	228	155	620	146	584

Datu hauen arabera, orduan, *Ajuca* eta *Hurayarr* 1366 urterako desagertu ziren eta *Izaga*, aldiz, 1400erako. Bestalde, Altsasu hazi zen gehien XIV. mendearen bigarren erdian, ondoko zenbait herri desgertuetatik hartuta biztanleak, seguru asko.

Urangak (1954) esaten du harrigarria dela Urdiainek eta Olaztik erakusten duten suen beherakada, baina gauza bera esan daiteke *Ajuca*-Ziordia (ia % 50eko galerarekin), *Hurayarr*-Altsasu (% 50 baino gehiago) eta, maila txikiagoan bada ere, *Izaga*-Iturmendi (% 30eko galera) binomioei buruz. Soilik Bakaiku ageri zaigu kopurua aldatu gabe 1350-1366 urte artean. Nolanahi ere, suen galera oso handia da halako epe laburrean Burundan gertatutakoa eta Urangak Olazti eta Urdiain herriei buruz dioen bezala, pentsarazten du 1366ko zerrendan ez zirela datu guztiak jaso («[...] que hace sospechar en un error u omisión en el censo de 1366»). Nik Burundako herri guztietarako datuetara zabaltzen dut susmoa, are gehiago ikusita Arakilgo datuetan ez dela horrelakorik gertatzen eta Aranazkoetan zehazturik datorrela zergatik ez diren hainbat herrietako datuak eskaintzen 1366koan: «Este censo trae únicamente los fuegos de hidalgos, excepto para Echarri-Aranaz».

4.3. 1427 urteko datuak¹⁹ (Libro de fuegos y apeos Burunda)

1427koak dira dokumentuak eskaintzen dizkigun lehenengo datuak eta ematen digun lehen informazioa ondorengoa da: asko omen ziren orduan gurasoen etxean bizi

¹⁷ Urangak artikulu honetan ematen dituen suen datuak ez datoz bat 1427ko liburukoekin (141 su).

¹⁸ Su kopurua x 4 kide = biztanleak.

¹⁹ Erdozia (2017c).

ziren senar-emazteak. Bestalde, elizgizonak gainerako auzoen moduko jabeak zirela ere esaten du. Ez zuten hauek, orduan akaso, pobrezia zin-egite edo botorik izanen.

Hortik aurrera, besteen artean, nondik bizi ziren eta zer ordaintzen zuten ere argitzen digu dokumentuak, baina horiek aurrerago aztertuko ditut, ekonomiaren atalari ekiten diodanean.

Aurreko hogeita bost edo hogeita hamar urteetan soilik mendebaldeko hiru herriek galdu zituzten etxeak, lau lehenak, zortzi bigarrenak eta bi baino ez hirugarrenak, hurrenez hurren. Hala ere, aipatzen da izurriteek eta uzta eskasek eragina izan zutela biztanlegoarengan. Urangak (1954) esaten du hildakoak Sakanan, Mendialdeko merinaldeko gainerakoekin konparatuz, gutxiago izan zirela: «La mortandad que tuvo lugar de 1400 a 1427 causó pocos estragos, siendo esta región de las menos afectadas de toda la Merindad». Jiménez de Aberasturik (1980), Bortzirietako datuak kontuan harturik egindako azterketan, esaten du izurriteen eragina nabari izan zela demografiaren jaitsieran, baina gainerako beste eragile batzuekin batera, hala nola, uzta txarrak, gosea, guerra, debaluzioak. Berthek (1984) eta Monteanok (1999) diote Iruñan eta Mendialdean, beherakada izan zutela suez XIV. eta XV. mendeetan zehar, gosete eta izurriteak zirela eta.

3. taula. Populazio aldaketa 1400-1427 Burundan

Herria	1400-1427 ±
Ziordi	-% 22
Olazti	-% 22
Alsasua	-% 7,7
Urdiain	+ % 5,3
Iturmendi	+ % 11,7
Bacaicoa	+ % 5
Guztira	-% 5,8

Taula honetako datuak aztertuz gero, ikusten da orokorrean behera egin zuela zertxobait (ia % 6a) Burundako su kopuruak, eta ondorioz, biztanlegoak, baina emaitza oso ezberdinak izan ziren haranaren mendebaldean, behera modu nabarmenean, eta ekialdean, berriz, gora, modu oso nabarmenean ez bada ere. Mugaren gertutasuna eta honek zekarren inseguritatea ote ezberdintasun honen arrazoa?

Gizpuzkoarekin eta Arabarekin muga eginik arazo larriak izan zituzten, lapurretak eta erasoaldiak bereziki, dokumentuaren arabera. Eta gaineratzen du ezin zirela ardoa edo garia erostera ere inora joan, lapurrek eraso egiten zietelako.

Urdiain agertzen da herririk nagusia era nabarmenean populazioari dagokionez, Olazti eta Altsasuren aurretik. Ziordia, aldiz, populazio gutxien duena da, Iturmendi-rekin batera.

Datuak aurreko taulan eta 4.2. ataletik aurrerakoetan bezala aztertuko bagenitu, bestelako emaitzak izanen lituzke 1427ko biztanlegoaren kopuruak. Kontuan izan behar da 1427ko zerrendak aukera ematen duela modu zehatzagoan aztertzeko datuak, suak nolakoak ziren deskribatzen baitizkigu nolabait esateko, ezen etxeko jabearen familiarekin batera beste norbait ere bizi zela adierazten baitigu, kasu batzuetan, eta etxeko jabea andre alarguna zela ere bai, beste batzuetan.

Hala ere, esan daiteke ez direla oso emaitza desbideratuak bata zein bestea. Su kopurua berbera da bietan, 141; eta elizgizonena ere bai²⁰. Azken hauen kasuan, taula zehaztuan, hauen kopurua bikoiztu egin da, apezarekin, normalean, gutxienez emakume bat izaten zelako etxeko lanetan.

4. taula. Burundako 1427ko datu demografikoak

Herria	SNA ²¹	SNB ²²	SNH ²³	SPA ²⁴	SPB ²⁵	E ²⁶	Bizt
Bacaycua	12	1	3	4	0	1	92
Yturmendi	16	0	0	0	0	1	66
Urdiayn	33	2	3	0	0	1	153
Alsassu	13+1 ²⁷	4	1	4 ²⁸	0	2	110
Olaça Gutya	18+2 ²⁹	3	0	6 ³⁰	0	0	135
Cihordia	9+4 ³¹	0	0	2	0	0	66
Guztira	101+7	10	7	16	0	5	622

20 Hauxe suak x 4 eta elizgizonak soilik kontuan izanez gero biztanleria Burundan 1427an:

5. taula. 1427ko (suak x 4) biztanleria

Herria	Auzoak	Elizgizonak	Biztanleria
Bakaiku	20	1	81
Iturmendi	16	1	65
Urdiain	38	1	153
Altsasu	22 + 1	2	94
Olazti	27 + 2		116
Ziordia	11 + 4		60
Guztira	134 + 7	5	569

21 Su nuklear arrunta (4 biztanle): senar-emazteak eta bi seme-alaba.

22 Su nuklear berezia (4 + x biztanle): anaia, arreba, osaba... gehitzeko.

23 Su nuklear hankamotza (4 - 1 biztanle): alarguna (soilik emakumea zenean agertzen da.

24 Su polinuklear arrunta (3 + 4 biztanle): seme edo alaba bat ezkontuta.

25 Su polinuklear berezia (2 + 4 + 4 biztanle): bi seme-alabak ezkontuta.

26 Elizgizona (2 biztanle): apeza eta neskamea.

27 Txiro bat ere bai. Orduan 23 auzo.

28 Horietako bat alarguna da, beraz x 6 biztanle izan ditut kontuan.

29 Bi txiro ere bai.

30 Altsasukoa bezala, baina bi alargun seme ezkonduarekin.

31 Lau txiro ere bai.

4.4. 1514 urteko etxeen zenbaketako datuak

Monteanok (2000a, 8. or.) etxe eta su kontzeptuak parekatu zituen, lehenaren esanahia ongi zehaztu ondoren. Historialari nafarrak dion bezala, etxe kontzeptuak urte honetako datutegia bezalakoetan ez du soilik etxe fisikoa, eraikina, adierazten, baizik eta horixe eta familiaren jardun ekonomikoa ere bai jasotzen ditu bere barnean. Familia, ekoizpen eta kontsumo unitate moduan ulertu behar da eta horixe administrazioaren interesekoa da, zenbat etxe zeuden bizileku bakoitzean ondoren zerga sistema aplikatzeko. Mendialdeko 1427ko suen zerrendan ere, hortxe ageri da, herriz herri, horietako bakoitzak zenbat etxe galdu edo irabazi zituen 25-30 urteko tartean.

Monteano (1996) historialariak esaten du demografiaren pisua eremuz aldatu zela eta Mendialdeak pisu demografikoa handitu zuela, Nafarroako biztanlegoaren erdia izatera iritsiz, basoan, abeltzaintzan eta burniaren ekoizpenean oinarrituriko ekonomiarik esker.

Aurreko taulako datuak kontuan harturik, batez beste, 4,41 biztanle su bakoitzeko ateratzen zaigu eta, kontuan izanik populazioaren egoerak hobera egin zuela XVI (oso nabarmena –% 100 baino gehiagokoa– urte honetako datuen arabera Burundan behintzat) mendearen hasieran nabarmenki, 4,5 biztanle etxeko izan ditut kontuan oraingoan biztanlego kopurua erdiesteko. Eta ez dirudi oso oker ibili naizenik mende erdi beranduagokoekin erkatzen baditugu azken hauek:

6. taula. 1514ko populazioa Burundan

Herria	Etxeak	Biztanleria	Aurrekoarekiko igoera
Bakaiku	33	148,5	+ % 61
Iturmendi	30	135,0	+ % 104
Urdiain	56	252,0	+ % 65
Altsasu	73	328,5	+ % 199
Olazti	63	283,5	+ % 110
Ziordi	40	180,0	+ % 173
Guztira	295	1327,5	+ % 113

4.5. 1553 urteko datuak (Libro de Fuegos; apeo del 13 de octubre de 1553 en Burunda)³²

126 urte geroagoko datuak ditugu hauexek. Populazioa hirukoiztua erakusten digu urte honetako taulak orokorrean, baina ezberdintasun handiak ikus daitezke herri batzuetatik besteetara. Dударik ez, berrogei urte lehenagoko konkistarekin mugak desa-

32 Floristán-en datuak (1982) bat datoz, baina berak hiru zutabetan ematen ditu: auzoak, biztanleak eta guztira.

gertu izanak eragina izan zuela populazioaren hazkunderan. Mugaren desagertzeak, alde batetik, eta izurrite zein goseterik ez izateak ere bai, bestetik.

Iturmendi (% 90 ia) eta Altsasu (% 60a ia) izan ziren gehien hazi zirenak; asko hazi ziren, era berean, Ziordia eta Olazti (ia % 50a biak); eta hazi ez jaitsi baizik zertxobait (% 11 eta % 3 hurrenez hurren) Bakaiku eta Urdiain. Urdiain, populatuena izatetik azken aurrekoa izatera pasatu zen; eta Bakaiku laugarren postutik azkenekora. Beste aldean, Altsasuk hirugarrenetik lehendabizikora eta Ziordiak azken tokitik hirugarrenera egin zuten salto. Olaztik bigarren postuan jarraitu zuen.

Urte honetako datuetan ez da iruzkinik ageri, datu soilak baizik. Datuak, bestalde, hiru motatakoak dira: suak, auzoak eta biztanleak. Bakaikun eta Iturmendin suak eta auzoak baino ez; eta gainerakoetan biztanleak ere bai. Azken hauek, seguru asko, ez zuten besteen mailako pribilegioak izanen. Hala ere, populazioaren kopurua ateratzeko, badirudi tratamendu bera eman dakiekeela, ezen auzoen eta biztanleen batuketak suen kopurua ematen baitu kasu guztietan.

Carasatorrek bere blogean zintzilikatutako «Población 1553. Merindad de Pamplona: vecinos, fuegos y habitantes» dokumentuan populazioaren datuekin batera herri bakoitzeko datuak nor eman zituen ere esaten digu: *Juan García de Iturmendi* (Burundako alkatea, Iturmendikoa); *Miguel de Ciordia*, *Pedro de Celaya* eta *Láçaro* (Altsasuko ziengotzi eta auzoak); *Juan López de Ciordia* (Ziordikoa); *Pedro de Ciordia* (Urdiaingoa); *Miguel de Olaçagutia* eta *Esteban Ruiz* (Olaztikoak); eta, azkenik, *García de Hecharay* eta *Pedro Perocho* (Bakaikukoak). Datuak emateko, aurretik zin egin zuten gurutzearen eta lau ebanjelioen gainean *Bertol Beltrán* Iruñeako merinoaren ordezkariak hala eskaturik eta *Martín de Urrutia* notarioak bere sinadurarekin baieztatu zituen aipatu datuak.

7. taula. Burundako 1553ko datu demografikoak

Herria	Suak (aprobetxamenduak)	Auzoak	Biztanleria	Aurrekoarekiko igoera
Bakaiku	33 (22,5)	33	132	-% 11
Iturmendi	64 (34)	64	256	% 89,5
Urdiain	61 (46)	59 + 2 ³³	244	-% 3,2
Altsasu	131 (51)	125 + 6	524	% 59,5
Olazti	101 (51)	85 + 16	404	% 42,5
Ziordia	67 (25,5)	62 + 5	268	% 49
Guztira	457 (230) ³⁴	428 + 29	1828	% 38

33 Biztanle moduan bereizten ditu. Dena dela, auzoek gehi biztanleek suak osatzen dituzte.

34 Eta sei aprobetxamendu gehiago herri bakoitzeko elizarendako, hala nola beste aprobetxamendu erdi bana bertan bizi ziren apezendako. Horrela beraz, aprobetxamenduak orokorrean haran guztiko auzoen erdiak ziren gutxi gorabehera.

Taula honetako suen zutabeen, parentesi artean, hamar urte geroago, 1563an, Burundako komunalak erabiltzeko ordenantzaren (ikus 6.3. puntuan egin dudana laburpena), herri bakoitzari eskaintako aprobetxamendu (auzo) kopurua jarri dut. Bertan ikus daiteke aipatu azken datu hau ez datorrela bat suen kopuruarekin eta, gainera, ez dagoela batez bestekoak kontuan izanik egina.

Ezinezkoa izanen litzateke hamar urteko epean populazioaren erdia galtzea, beraz, horrek adierazten digu aprobetxamenduak eskaintzeko orduan ez zela populazioaren irizpidea soilik erabiltzen eta, ondorengo atalek erakusten duten moduan, ganadu kopuruarena, esate baterako, horietako irizpideen artean egonen zela, seguru asko. Hau guztia azpimarratzera datoz, besteak beste, Altsasuren eta Urdiainen datuak: honek haren su erdiak ere ez, eta aprobetxamendu ia berbera. Edo Iturmendiren eta Urdiainen artekoak: honek, atzera berriz, hark baino hiru su gutxiago, eta hamabi aprobetxamendu gehiago.

Bestalde, aprobetxamenduak zehazteko garaian, auzo bat izanen zen kontuan herri bakoitzeko elizagatik eta beste erdi bat apez bakoitzeko. Beraz, eliza-apez bakoitzari (betiere herriko apez bana balitz) auzo eta erdi zegokien banaketan. Biztanlegoarekin erkatuz, apez bakoitzari zazpi pertsonari zegokiena.

4.6. 1645 eta 1646 urteetako datuak (Apeo de las casas, vecinos y moradores del Valle de Burunda)

Urte hauetako datuetan, etxeak, auzoak eta biztanleak bereizten dira. Ikusi dugu 1514ko etxeen zenbaketa aztertzerakoan Monteano Sorbet historialariak (2000a) nola zehazten duen «etxe» kontzeptua eta zertxobait aurrerago, «etxe» kontzeptua «su»-arekin parekatzen du, eta gaineratzen du dokumentu honen aurretik sua erabiltzen zela:

El concepto de «casa» que nos presenta el recuento de 1514 es similar, por tanto, al de «fuego» que nos proporcionan las fuentes anteriores y que se utilizaba tanto en la tasación como en el reparto del impuesto de cuarteles.

Ez da ageri, dagoeneko, suaren kontzeptua orduan eta, nik, aurrekoetan bezala, auzoak izanen ditut kontuan biztanleria ateratzeko, etxeak, kasu honetan, gehiago baitira, Olaztiren kasuan modu nabarmenean (57 etxe, baina 46 auzo) 1645ko datuetan.

Burundako aurreko datuekin (1553) konparatuz, ia mende bat geroago ikus daiteke populazioa erdira, 1645eko datuak kontuan izatekotan eta hiru laurdenera 1646koak baliatuz gero, jaitsi zela halako epean. Arrazoia, %25eko jaitsiera izanik ere seguruenik daturik fidagarriena, dudarik gabe, izurritean dago, ezen XVII. mendearen lehen erdian bereziki bortitza izan baitzen eta eragin nabarmena izan zuen, Burundan ere bai bistan denez. Eta, azkenik, Altsasu ez beste kasu guztietan, handiagoa da etxeen kopurua auzoena baino 1645ekoan (1646ko auzoen datuak gehiago hurbiltzen dira 1645eko etxeen kopuruetara) eta horrek adierazten digu zenbait etxe hutsik zeudela (Olaztin 11, Urdiainen 5, Ziordian 3, eta bana Bakaikun eta Iturmendin).

Burundako datu orokorrekin batera, Iturmendiko auzo zein biztanleen zerrendak dakartza dokumentuak eta hauek baliagarri suertatzen dira lehentxeago aipatu ditudan kontzeptuak, bereziki auzoarena eta biztanlearena, definitzeko, modu argian azaltzen baita zer den biztanlea eta etxejabea. Bertan ageri dira etxejabeak, auzoak eta biztanleak, eta azken hauek, beste etxejabe baten etxean bizi zirenak ziren, hiru guztira (*Juanes de Goicoechea*, *Florian de Eraso*-ren etxean bizi zena; *Nicolás Aguado*, *Miguel Ruiz de Eguino*-rean; eta, *Pedro de Zubiri*, *García Fernández*-enean). Ondoren, 1677ko Iturmendiko datuak (abenduaren 19koak) datoz dokumentuan, eta hiru arlotan bereizten dira etxeak: lehenik, etxearen beraren jabeak izanik bertan bizi diren auzoak («Casas donde viven vecinos propietarios dueños de la misma casa»), 57³⁵ guztira; bigarrenik, biztanleen etxeak («Casas de habitantes»), 17 guztira; eta, azkenik, etxe hutsak («Casas que no se habitan»), 3 guztira eta horietan ganadua zegoen.

8. taula. Burundako 1645eko eta 1646ko datu demografikoak

Herria	Etxeak	Auzoak ³⁶		Bizt	Aurr. jaitsiera	
	1645	1645	1646		1645	1646
Bakaiku	21	17 + 3	20 + 5	80 / 100	% 39	% 24,25
Iturmendi	33	29 + 3	34 + 4	128 / 152	% 50	% 41
Urdiain	48	34 + 9	46 + 4	172 / 200	% 29	% 18
Altsasu	55 ³⁷		96 + 16	220 / 448	% 58	% 14,5
Olazti	57	38 + 8	53 + 11	184 / 256	% 54	% 36,5
Ziordi	40	28 + 9	45 + 13	148 / 232	% 45	% 13,5
Guztira	254	201+32	294 + 53	932 / 1388	% 49	% 24

Floristan Imizcoz-ek ere (1982) hala dio, % 24,1 jaitsi zela populazio Burundan 1453 eta 1646 urteen artean, XVI. mende amaierako izurritea jaitsiera horren eragile nagusia izanik.

4.7. 1724 urteko datuak

Erraz bikoiztuak (% 124) ageri dira populazioaren datuak hirurogeita hemeretzi urte geroago, izurriteek eragina izan ez zutenaren seinale. Altsasuk erakusten du; atzera berri, haziera handiena eta gainerako herriekiko alde nabarmena hartzen du.

35 Askok ugaritu ziren etxeak hogeita hamabi urteko epean, 33 ziren 1645eko datuetan eta 57 bertan bizi ziren auzoenak 1677an.

36 1645ko + ikurraren ondoren doazenak biztanle moduan (habitante) bereizten ditu eta 1646koan «moradore» moduan.

37 Altsasuren kasuan etxe kopurua erabili dut biztanleak ondorioztatzeko, gainerako daturik ez emateak etxe guztiak betetik zeudela interpretatzen dudalako.

Hiru zutabetan eskaintzen dizkigute urte honetako datuek Burundako biztanlegoaren gorabeherak: auzo jabeak (vecinos propietarios), bertakoak (moradores/habitantes) eta txiro edo pobreak (pobres).

9. taula. Burundako 1724ko datu demografikoak

Herria	Auzo jabeak ³⁸	Bertakoak ³⁹	Biztanleria	Aurrekoarekiko igoera (1646)
Bakaiku	48	20	212	% 112
Iturmendi	75 + 2	27	335	% 120
Urdiain	78 + 2	19	339	% 69,5
Altsasu	118 + 18	46	590	% 31,7
Olazti	77 + 11	20	372	% 45,3
Ziordi	55 + 2	16	244	% 5,2
Guztira	451 + 35	148	2092	% 50,7

Nik, aurrekoetan bezala, auzoak, biztanleak eta pobreak izan ditut kontuan populazio datuak ateratzeko, gizarte egoera zena izanagatik, auzoek zein pobreek familia izanen zutela suposatzen dudalako. Biztanleak, jakina, horrelaxe, banakako moduan.

4.8. 1786 urteko datuak (Fuegos o familias)

Urte honetako zerrendak, azkenekoarekin batera guztietan murriztenak dira. Soilik su edo familia kopurua ematen digu zerrendak. Bakaikuk jarraitzen du biztanle kopuru txikienarekin eta Iturmendi da biztanlegoa galtzen duen bakarra, asko ez bada ere (% 4,4). Ziordiak eta Urdiainek egiten dute gora nabarmen, % 40tik gora, eta Altsasuk eta Urdiainek ere gora, % 15 eta % 29 hurrenez hurren. Orokorrean, hirurogeita bi urtetan, Burundako populazioak gora egiten du (488 biztanle gehiago, % 23a).

Igoera, atzera berriz, haranean, orduan.

10. taula. Burundako 1786ko datu demografikoak

Herria	Suak	Biztanleria	Aurrekoarekiko + / -
Bakaiku	66	264	+ % 24,5
Iturmendi	80	320	- % 4,4
Urdiain	121	484	+ % 43
Altsasu	170	680	+ % 15
Olazti	120	480	+ % 29
Ziordia	88	352	+ % 44
Guztira	645	2580	+ % 23

38 Bigarren zenbakiak txiro edo pobre kopuruari egiten dio erreferentzia eta hauetako bakoitza, suen moduan izanen ditut kontuan.

39 Dokumentuak «moradores/habitantes» deitzen ditu eta hauek biztanle moduan izanen ditut kontuan.

Carasatorrek, 1553ko datuak ematerakoan aipatu dudan bere blogeko dokumentuan, «Fuegos o familias en 1786» atalean, hemengo datuak berresten ditu Ziordia kasuan izan ezik. Bakaiku, Iturmendi, Urdiain, Altsasu eta Olaztiren kasuan erabat bat datoz datuak, baina ez Ziordiarenean, oraingoan 66 su edo familia aipatzen baititu. Transkripzio okerrerren bat izan daiteke.

4.9. 1797 urteko datuak

Datu oso interesgarriak dira urte honetakoak, bi modutara aurkezten dizkigulako: auzo (vecinos) kopurua, batetik; eta, zentsaturiko biztanle kopurua (número de habitantes censados) edo pertsonak (personas en 1797), bestetik. Bi datu hauen arabera, jakin dezakegu zein pertsona-kopuruk osatzen zuen auzo edo sua urte horretan Burundan zehatz-mehatz. Eta koadroaren azken emaitzan ikusten denez, 3,97koa izan zen.

11. taula. Burundako 1797ko datu demografikoak

Herria	Auzoak	Biztan ⁴⁰	Biztk/auzo ⁴¹	Auzo x 4 ⁴²	+ 1724
Bakaiku	70	312	4,46	280	% 47
Iturmendi	100	383	3,83	400	% 14,3
Urdiain	140	591	4,22	560	% 74,3
Altsasu	240	901	3,75	960	% 52,7
Olazti	150	599	3,99	600	% 61
Ziordia	100	389	3,89	400	% 59,5
Guztira	800	3175	3,97	3200	% 51,7

Gogoratu nik 4 pertsonako auzo edo suak izan ditudala kontuan artikulua guztian eta alde, 25 biztanlekoa da, txikia oso, hiru milatik gorako kopuruan (% 0,8ko aldentzea) Hala ere, seguru ez zirela berdinak izanen kopuru horiek Erdi Aroan eta gainerako garaian.

1786ko datuekin konparatuz gero, igoera nabarmena izan zuen populazioak Burundan hamaika urteko epe honetan, % 23koa, Altsasukoa, Urdiaingoa eta Olaztikoa bereziki.

4.9.1. Burundako 1797ko populazioaren datuak eta Sakanakoak

1797ko datuetan, sexua eta adinaren arabera zehazturik agertzen da Sakana guztiko biztanlegoa. Jarraian Burundako taulak burutu ditut datu horiekin eta emaitza oso adierazgarria da. Era berean, urte horretako emaitza orokorrean ikus daiteke datuak ia erabat bat datozela Burundan, Etxarri Aranatzan eta Arakilen (ikus 12. taula).

40 Dokumentuak ematen duena da; eta, bigarrena, nire formularen arabera. Honek, normala denez, adierazten digu familiek pertsona kopuru ezberdinak zituztela.

41 Dokumentuaren beraren datuen arabera, zenbat pertsonak osatzen zuen auzo edo sua.

42 Artikulu guztian erabilitako formularen arabera biztanleria. Alde handirik ez orokorrean.

3170 biztanle ziren guztira Burundan XVIII. mendearen amaieran (1797), eta zertxoabait gehiago horien artean emakumezkoak (% 51,36) gizonezkoak (% 48,64) baino adin-tarte guztietan, azkenekoan (50 urte baino gehiagokoenean) izan ezik.

Aipagarria da, bestalde, 25-40 adin-tartea dela pertsona gehien erakusten duena, bai emakumezkoen artean, bai gizonezkoenean (adin tarte zabalena dela ez dugu ahaztu behar); eta hurrengo adin-tartea (40-50), aldiz, era nabarmenean gutxien dituen bi generoen kasuan oraingoan ere. Aurreko tartearen kopuru erdia baino gutxiago du eta hurrengoak baino askoz gutxiago ere bai. Honek guztiak jakinarazten digu adin-tarte honek izurriteak, goseak eta gerrak eraginik, heriotza kopuru handia jasan zuela Burundan. Bistan da ondorengo taulan ikusi ahal izan den bezala, modu oso argian gainera, 40-50 adin tartea dela biztanle gutxien erakusten duena taulan irudikatutako lau eremuetan. Hamar urteko epea dugu hauxe eta antzeko beste bi adin tarteekin (7-16 eta 16-25; hauek bederatzi urteko epekoak) konparaturik, bereziki nabarmentzen da adin tarte horrek heriotza kopuru handia jasan zuela. Sakanako gainerako herrietako datuetan ere gauza bera suertatzen da eta baita inguru guztian. Angel García-Sanz historialariak (1980) horrela dio:

En estas graves circunstancias –uzta txarrez eta garauen prezioen igoeraz ari da–, el estallido de la guerra de la Convención llevó al límite la situación anteriormente descrita. [...] Dejando esta cuestión para más adelante hay que añadir que los pueblos fueron obligados a trabajar como bagajeros de los dos ejércitos y que la cosecha de 1793 fué muy mala a lo que habría que añadir que el invierno siguiente, según todos los testimonios, fué durísimo por lo que la situación era muy difícil aún antes de llegar la guerra a la comarca. Cuando esto ocurra las consecuencias, desde el punto de vista demográfico, serán gravísimas dado que el ejército convencional traía consigo una epidemia de tifus exantemático que se iba cobrando numerosas víctimas al paso de aquel ejército por los distintos valles de la Montaña navarra y Guipúzcoa. [...] En el verano de 1794, los franceses conquistan Guipúzcoa y se internan en Navarra por Basaburua menor y Larráun. En septiembre el cirujano de Betelu da cuenta de una «epidemia pegajosa» que se está extendiendo entre la población y *acabando con los adultos* –neuk azpimarratu dut–. En los primeros días de octubre los franceses atraviesan la Barranca de Irurzun hacia Vitoria y dejan la epidemia a su paso. Sin extendernos en detalles se puede afirmar que las pérdidas demográficas fueron gravísimas. [...] Así pues todas las circunstancias negativas, guerra, alza importantísima del precio del trigo, y epidemia se aunaron al mismo tiempo cebándose sobre la Barranca y toda la Montaña de Navarra en general. Ello provocó unas pérdidas demográficas en torno a un 6% de los efectivos totales descendiendo la población de unos 10.000 en 1786 a 9400 en 1796.

García Sanz historialariak dioen moduan, helduengan izan zuen bereziki eragina aipatu egoera larriak (izurritea, gosea, gerra) Nafarroako Mendialdean eta horixe bera ikus dezakegu Sakana osoan 1797ko biztanlegoaren datuak baliaturik.

Populazioaren datuetako adin tarte bakoitzaren pisua ikusteko, bestalde, horietako bakoitzaren portzentaiak atera ditut Burunda haranekoak eta Bakaikukoak eta Sakanako beste bi eremuetakoekin (Etxarri Aranatz eta Arakil harana) konparatu:

12. taula. Sakanako zenbait eremutako biztanleak eta batez bestekoak adin tartekak kontuan izanik (1797)

Urte tartea	Burunda		Bakaiku		Etxarri Aranatz		Arakil	
	Kopurua	%	Kopurua	%	Kopurua	%	Kopurua	%
0-7	539	17	70	23	101	14	375	16,5
7-16	575	18	56	18	152	21	399	17,5
16-25	514	16	50	16	111	15	397	17
25-40	693	22	59	19	162	22	503	22
40-50	300	9,5	23	7,5	79	11	213	9
50-...	549	17	48	15,5	126	17	407	18
	3170	100	306	100	731	100	2294	100

Burundakoen eta Arakilgoen datu orokorren zutabeekin batera, Etxarri Aranatz⁴³ eta Bakaikukoak ere jarri ditut.

Biztanle kopuru oso ezberdineko herriak izanik ere, guztietan ikus daiteke adin-tarte berberako biztanleak (40-50 tartekoak), direla gutxien horietan guztietan. Arrazoi berbera ere izan zela adin-tarte horren murrizketan ondoriozta daiteke, orduan.

Aipatu taulako zutabeetan ikusten den moduan, guztiek erakusten dute 40-50 adin-tartekak era nabarmenean egiten duela behera, bai aurreko adin-tartekin konparaturik, bai hurrengoarekin, 50 urte baino gehiagokoekin. Eta kasu gehienetan, gainera, azken adin-tartekak bikoiztu edo ia bikoiztu egiten du 40-50 adin-tartea: 23-48 Bakaikun, 300-549 Burundan, 213-407 Arakilen, 79-126 Etxarri Aranatzan, 5-11 Lizarraga-bengoan, eta 76-120 Uharte Arakilen. Beteluko zirujauak Garcia Sanz-en testuan zioen «izurrite itsaskor»-aren eragina, bistan da.

4.10. 1802 urteko datuak

1786koetan bezala, soilik datu bat aurkezten digu dokumentuak, baina oraingoan, auzo edo suak beharrean, biztanleriarena da eskaintzen zaiguna. Orduan, kasu honetan, biztanleria ateratzeko formula ondorengo eran erabili dut: biztanleria / 4 = sua edo auzoa. Bost urteko aldean, pentsa zitekeenaren arabera, ez dago aldaketa nabarmenik. Zerbait aipatzekotan, Bakaikuko (33 gutxiago) eta Urdiaingo (49 gutxiago) jaitsierak eta Altsasuko (89 gehiago) igoerak aipatuko nituzke. Haran barneko emigrazioa ote?

⁴³ Garcia Sanzek (1983, 38. orrialdea) 1796an 748 biztanle jaso zituen eta dokumentu honetan, aldiz, 731 ageri zaizkigu.

13. taula. Burundako 1802ko datu demografikoak

Herria	Auzoak	Biztanleria ⁴⁴	Aurrek+ / -
Bakaiku	70	279	- % 11
Iturmendi	100	400	+ % 4
Urdiain	136	542	- % 8
Altsasu	248	990	+ % 10
Olazti	150	600	berdin
Ziordi	100	400	+ % 3
Guztira	803	3.211	+ % 1

4.11. 1816 urteko datuak (Almas y fuegos existentes en 1816 en Burunda)

Hamalau urteko tartean ehuneko zortzian murriztu zen biztanleria Burundan XIX. mendearen hasieran. Ez da ahaztu behar 1808-1813 bitartean Napoleonen aurkako gerrak eragina izan zuela gure lurraldean, eta dokumentuak berak, aipatzen du gerra horren ondorioz berrogeita bi etxe erre eta erabat suntsituta geratu zirela eta gertaera hauek direla eta, hainbat familia oso egoera txarrean daudela, batzuk eskale moduan, eta beste batzuk ahal duten moduan bizia aterezaz jernalaren truke. Hala ere, familia bakoitzeko kideen kopurua igo egin zen 1797ko urtetik, 3,97tik 4,7ra.

14. taula. Burundako 1816ko datu demografikoak

Herria	Suak	Familiak	Bizidun guztiak	Biztanleak / familiako	Aurrekoarekiko + / -
Bakaiku	62	63	296	4,7	+ % 6
Iturmendi	73	74	366	4,9	- % 8
Urdiain	120	121	614	5	+ % 13
Altsasu	164	170	686	4	- % 31
Olazti	116	121 ⁴⁵	595 ⁴⁶	4,9	- % 1
Ziordi	75	77	391	5	- % 2
Guztira	610	626	2948	4,7	- % 8

Altsasuk jasan zuen urte hauetan jaitsierarik handiena, % 31, eta seguru asko zerikusi handia izan zuen jaitsiera horretan Napoleonen aurkako gerrak, ezen 1813an fran-

44 Dokumentuak berak emandako datuak dira zutabe honetakoak. Eta suak/biztanleak binomioan orain arte erabilitako formula aplikatuta, ikus daiteke soilik biztanle baten ezberdintasuna izanzen genukeela: $803 \text{ su} \times 4 \text{ biztanle} = 3212 \text{ biztanle}$. Bat gutxiago dokumentuan.

45 Zazpi familia gutxiago kontuan izateko, behin-behinekoak baitira bertan dokumentuak berak esaten duenez.

46 Hogeita bat pertsona gutxiago aurreko oharrean aipaturiko 7 familia horietakoak.

tsesek erabat suntsitu baitzuten herria, Gasteizko guda galdu eta Frantzia aldera ihesi zihoazela. Urdiainen igoerak ere, bakarra horren nabarmen haran osoan, izanen zuen zerikusia Altsasuren jaitsieran, dudarik gabe.

4.12. Burundako populazioaren bilakabidea 1350-1816

Ondorengo koadroan, Burundako bost mendeetako balizko populazioaren bilakabidea laburbildurik ageri da. 1268ko datuak ezin izan ditugu populazio bihurtu, baina bai herrien tamaina populazioaren aldetik, behintzat, ponderatu.

Hazkunderik handienak XV. mendetik XVI. mendeko erdialdera bitartean, eta XVII. mendeko erdialdetik XVIII. mendeko hasiera bitartean suertatzen dira. Populazioaren jaitsiera, berriz, XVI. mendeko erdialdetik hurrengo mendearen erdialdera gertatzen da. Jaitsiera oso nabarmena, biztanlegoaren erdikoa ia. Goseak, izurriteek eta emigrazioak izanen zuten, seguru asko, eragina aipatu jaitsieran.

Ezaguna da Espainiako demografía aztertzerakoan, XVII. mendeari egokitutako esaldia (Nadal, 1984): «Gosea iparraldetik jaitsi eta izurritea hegoaldeetik igo»⁴⁷.

15. taula. Burundako populazioaren bilakabidea(XIV-XIX)

Herria	Urtea									
	1350 ⁴⁸	1427	1514	1553	1646	1724	1786	1797	1802	1816
Bakaiku	60	81	148,5	132	100	212	264	312	279	296
Iturmendi	(40)	65	135	256	152	335	320	383	400	366
Urdiain	176	152	252	244	200	339	484	591	542	614
Altsasu	28	93	328,5	524	448	590	680	901	990	686
Olazti	124	116	283,5	404	256	372	480	599	600	595
Ziordi	(56)	60	180	268	232	244	352	389	400	391
Guztira	512	567	1327,5	1828	1388	2092	2580	3175	3211	2948

Bestalde, begibistakoa da Altsasu eta Olazti izan direla XIX. mendearen hasieratik gaur egun arte (bi mendeko epean) era nabarmenean hazi direnak, trenaren eta industrializazioaren ondorioz, baina bereziki Altsasuren kasuan, gerra zibilaren ondorengo inmigrazioak izan zuen benetako eragina.

Altsasu, XVI. mendearen erdialdeaz gero ageri zaigu herririk populatuena Burundan. Olazti eta Urdiain lehian ageri dira bigarren tokian data horretatik aurrera XX. mendea arte. Gainerako herriek ez dute aldaketa nabarmenik izan azken bi mende hauetan eta,

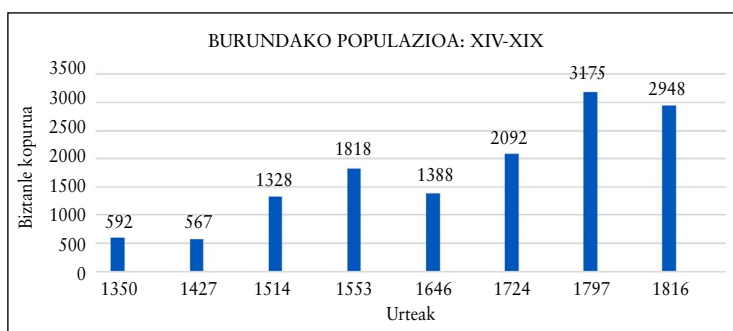
47 «El hambre baja del Norte, la peste sube del Sur».

48 Iturmendi eta Ziordi ez dira ageri dokumentu honetan, baina bai *Heiçaga* eta *Ajuca*. Horregatik ageri dira taulan biztanle kopuruak parentesi artean, lehen herriarenak Iturmendiren tokian eta, bigarrenarenak, Ziordirenean.

Ziordiren kasuan gutxienik, zertxobait behera ere egin duela epe luze horretan esan daiteke. Bakaikuk, Iturmendik eta Urdiainek bereari, biztanle kopuruari esan nahi da, eutsi diote azken bi mendeotan.

4.12.1. Burundako eta bertako sei herrietako XIV-XIX mendeetako grafikoak

Ondorengo grafikoetan, artikulu honetan baliatu ditudan urte ezberdinetako datuak biztanle kopuru bihurturik (ikus 14. taula) eskaintzen ditut lau mende luze horietako populazioaren gorabeherak begi kolpe batez ikusi ahal izateko. Soilik 1786ko eta 1802ko datuak ez ditut bertan sartu, gertu samarrekoak baditugulako bertan sarturik eta urte horietako iruzkinetan azaldu dut bakoitzari azaldu beharrekoa.

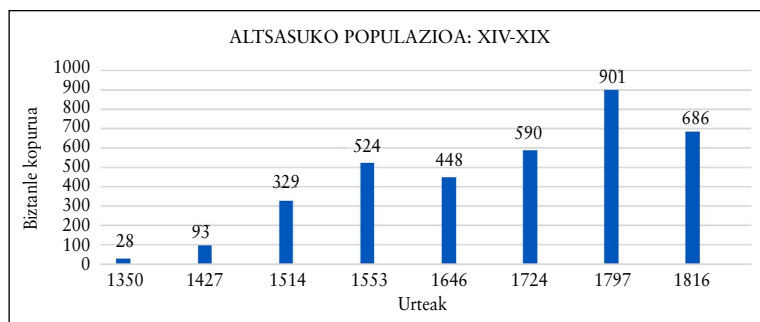

1. irudia. Burundako populazioaren gorabeherak.

Lehen bi zutabeetako datuek erakusten dute nolakoa izan zen izurrite beltzaren eragina Burundan, ehun urte, gutxi gorabehera, behar izan baitzuen populazioak aurreko kopuruetara itzultzeko.

Aipagarriak suertatzen dira, begi kolpe batez, 1646ko eta 1816ko beherakadak populazioan Burundan orokorrean, lehena batez ere, XVII. mendearen lehen erdiko izurriteak eraginik. Bigarrena, XIX. mendearen hasierakoa, Napoleonen aurkako gerrak eragina (hildakoak, etxeak erre...) eta Altsasuk nabaritu zuen gehien beherakada, zalantzarik gabe.

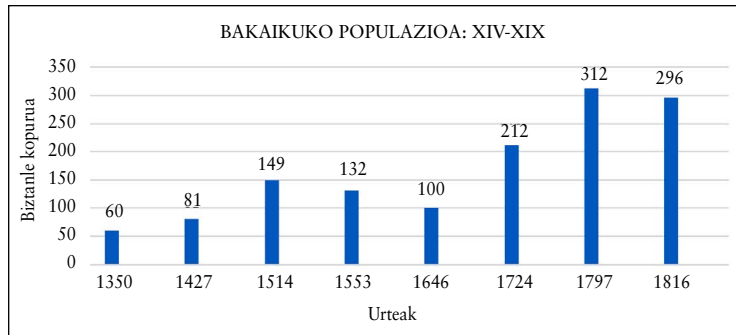
Begibistakoa, bestalde, XVII. mendeko bigarren erdiko eta XVIII. mendeko populazioaren hazkundera Burundan, herriz herrikoan ere ikusi ahal izanen dugun moduan.

2. irudia. Altsasuko populazioaren gorabeherak.

Aurreko grafikoaren iruzkinean nioena konfirmatzen da, XIX, mendearen hasierako populazioaren beherakada Altsasun, XVII. mendekoa baino bortitzagoa.

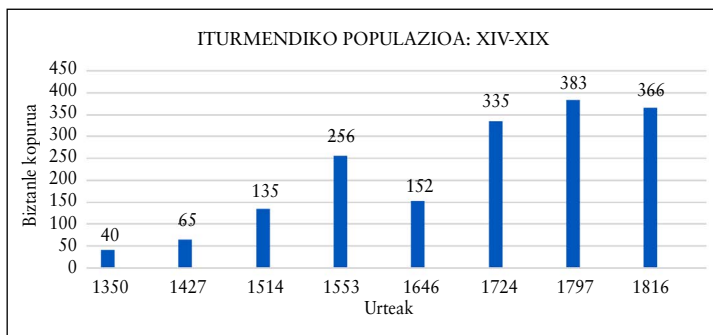
Bestalde, aipagarria ere XVIII. mendeko bigarren erdiko gorakada, ez hainbestarainokoa XVII. mendeko bigarren erdikoa.

3.irudia: Bakaikuko populazioaren gorabeherak.

Daturik esanguratsuen, XVI. mendeko lehen erdiko populazio beherakada, oso handia ez bada ere. Aipagarria diot, ezen herir bakarra izan zen Urdiainekin batera horrelako emaitza izan zuena epe horretan. Beste herriek gorakada nabarmena izan zuten. XIX. Mende hasierako beherakada ere, ez zen handia izan Altsasun bezala.

Garbiak, bestalde, XIV. mendeko izurrite beltzaren ondorengo eta XVIII. mendeko populazioaren hazkundera.

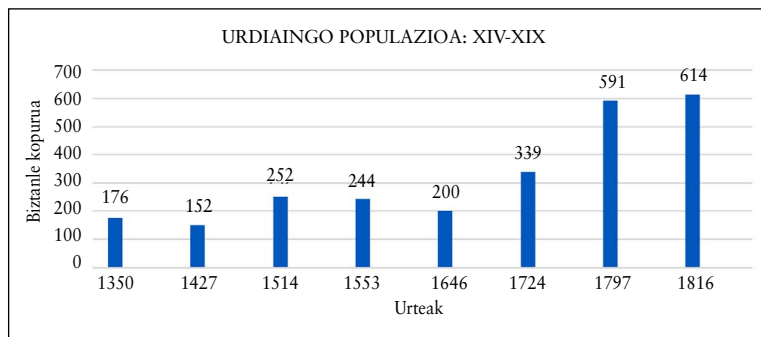
4. irudia: Iturmendiko populazioaren gorabeherak.

Lehen-lehenik komentatu 1350 urteko dokumentuan ez dela Iturmendi herria ageri, *Yçaga* (*Eyçaga*, *Aizaga*) baizik, grafikoan jasotako 40 biztanlerekin.

Iturmendiko grafikoak erakusten du herri honek populazio beherakadarik handiena XVI. mendeko bigarren erdian eta XVII. mendeko lehen erdian jasan zuela, hala nola hazkunderik nabarmena ere hortik aurrera.

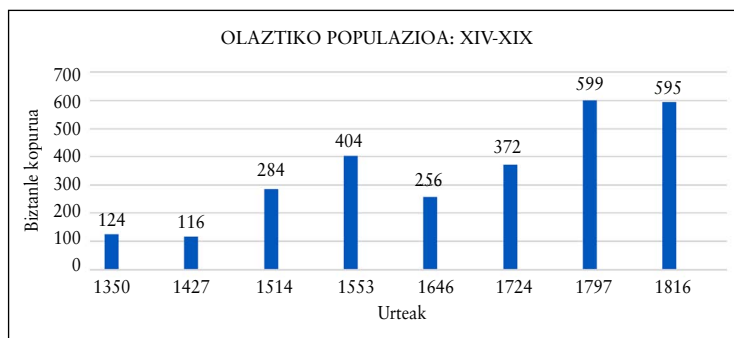
Aipagarria, era berean, XVI. mendeko lehen erdiko gorakada. Napoleonen aurkako gerrak ez zuen, nonbait, eragin handiegirik izan Arabarekiko mugako herrian.

XVIII. mendean Burundako hazkunderik txikiena izan zuen Iturmendik, gainerako herrikoetatik nahiko urruti geldituz. Iturmendik % 14a igo zuen bere populazioa 1724 eta 1797 artean eta gainerako herriek, Bakaikuk % 47, Urdiainek % 74, Altsasuk % 53, Olaztik % 61 eta, azkenik, Ziordiak % 59,5.

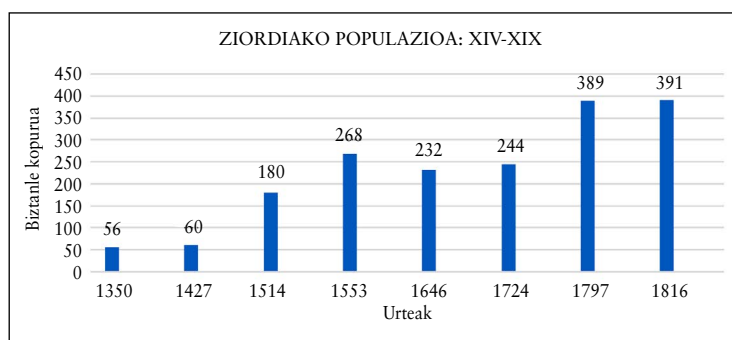
5. irudia: Urdaingo populazioaren gorabeherak.

Aurrekoen moduko irudia erakusten du Urdaingo grafikoak, baina kasu bereizgarria suertatzen da XIX. mende hasierako hazkundera, Napoleonen aurkako gerrak eraginik ez zuela Urdiainen izan erakusten baitu. XVI. mendearen lehen erdian behera egin zuen herri bakarra izan zen, Bakaikurekin batera.

6. irudia. Olaztiko populazioaren gorabeherak.

Oso antzekoa beste herrietako grafikoekiko. Zerbait nabarmentzekotan XVI. mendeko bigarren erdiko eta hurrengo mendeko lehen erdiko beherakada (azken epe honetako izurritearen eraginez, seguru asko) genituzke, XVIII. mendeko hazkunderarekin batera. Napoleonen aurkako gerrak ere ez dirudi eragin askorik izan zuenik Olaztiko populazioaren baitan.

7. irudia. Ziordiako populazioaren gorabeherak.

Burundako beste herrietako grafikoekiko zerbait ezberdintzekotan, XVII. mendeko bigarren erdiko hazkunde eskasa izanen litzateke. Gainerako urteetako, Urdiain, Iturmendi edo Bakaikurekin bat egiten duela esan daiteke.

5. BURUNDA MUGALEKU IZATEAREN ONDORIOAK: GAIZKILEEN ERASOALDIAK (XIII-XV MENDEAK)

Asko aldatu zen bizitzeko modua XIII. mendearen hasieran Gipuzkoarekin eta Arabarekin mugakide ziren Nafarroako eskualdeetan, haiek Gaztelaren esku geratu zirenetik. Are gehiago Burundan, aipatu bi herrialde hauekin baitzuen orduan, eta egun ere bai, muga. Egoera latz hori deskribatzen duen dokumentazio ugari dago XIII. mendetik aurrera eta, bestela ere, hortxe dago XIV. mendearen hasieran, 1312an, Nafarroako Luis I.a Hutin erregeak Etxarri Aranatz gotorleku edo babesleku moduan sortzeko hartutako erabakia. Hortxe ere, gero gauzatu ez baziren ere, Burundan bertan Villafuerte Urdiainen eta Villadefensa Olaztin sortzeko hartutako erabakiak urte haietan.

Zabalo Zabalegui (2004, 2005) eta Diaz de Durana eta Fernandez de Larrea (2009) historialariek erasoaldi horiek jasotzen dituzten dokumentu zenbait aztertu dituzte eta ugari dira horietan antzematen direnak, garaiko egoera nahasi eta latzaren isla.

Mendialdeko eta Lizarraldeko merinoak aritu ziren erasoak burutzen zituzten gaizkileak harrapatu nahian eta askotan lortu zuten horiek atxilotu eta baita hiltzea ere.

Horietako baten berri ematen digu Zabalo Zabaleguik (2005) Altsasun bertan gertatutakoa, non *Sancho de Urayar* gaizkilea urkatu zuen Mendialdeko merinoa zen *Diego Sanchez de Garrizek* 1285ean. Eta gaizkileak urkatzeaz gain, hauei babes ematen zieten etxeak erre egin zituen, horietako bi Burundan, Zabalok dioenez latineko testuan horrela arrazoiturik ageri dela: «porque alli se refugiaban los bandidos y se perpetraban numerosos latrocinios».

Merino hauek, gainera, gaizkileen atzetik ibiltzeak sortu zituen gastuen kontuak jaso zituzten eta kontu horien zehaztapenetan ikusten da nolako gogorrak izan ziren garai

haietan Gipuzkoa eta Arabarekin muga egiten zuten eskualdeetako biztanleen bizitzak orokorrean eta burundarrenak bereziki, hauek, lehentxeago esan dugun moduan, bi mugak baitzituzten haien eremuan.

Diaz de Durana eta Fernandez de Larrea historialariek diotenez (2005), 1306ko merinoen kontuetan hamabost erasoaldi (hamar Gipuzkoatik, lau Arabatik eta beste bat bi eremuetako gaizkileek batera) aipatzen dira Nafarroa osoan eta horietatik zortzi Aranatzan eta Burundan burutu ziren.

Urte honetan bertan, tarteko erasoaldirik izan gabe ere, merinoek hamahiru saio burutu zituzten gaizkileak harrapatzeko eta horietatik hiru Gipuzkoan, bat Araban eta beste bi Nafarroan, gehiagoko zehaztapenik gabe, behintzat izan ziren.

1349an, Lizarraldeko merinoa zen Juan de Rouvrayk, Sakanako ondasunak helburu zituen eta «malfechores d'Arbizu» izenarekin aipaturik agertzen den gaizkile taldea desegin zuen. Arbizuko gaizkile talde honek Gipuzkoako gaizkile taldea zuen lagun edo «lankide». Bi talde elkaturik beraz: bata, Lope Garcia de Murua Lazkaoko jauntxoaren agindupean; eta, bestea, Garcia López de Arbizu izen bereko herriko dorretxeke jauntxoarenean. Askotan aritu ziren lapurretan elkarrekin Burundan, Aranatzan eta Arakilen bereziki, baina baita Andimendin eta Goñerrin ere.

«Arbizuko taldea» 14-20 gaizkilek osatzen zuten eta Gipuzkoakoa, aldiz, 25-40k eta kideen artean izen handiko familietakoak ere baziren. Bestalde, Burundan eta Aranatzan bertan, laguntzaile bereziak zituzten, Bakaikuko eta Lizarragako apezak eta hauen senideak, esate baterako.

Zabalo Zabalegi historialariak (2004) horrela dakar:

Algunos clérigos aparecen claramente como colaboradores y encubridores de estos latrocinios. Acabamos de citar a Garchot, hijo del párroco de Lizarraga de Ergoyena. [...] lo mismo se diga del párroco (abat) de Bacaicoa: esconde en su casa las ovejas robadas y las come, junto a su ama de llaves o clavera (n.º 35)⁴⁹; y «en resumen, como concluye uno de los declarantes, ‘tanta culpa tiene como los malfechores (n.º 17)»; junto con sus dos hijos –Juan Miguel y Miguel Beltza (El Negro)– se puede decir que, a todos los efectos, este peculiar eclesiástico forma parte integrante del grupo de facinerosos en cuestión.

Bakaiku eta Ziordiako biztanlegoa ere, zenbait kasutan, lekuko izan zen norbanako batzuei egindako erasoetan eta lagunkidetza ez izanik ere erakutsi zutena, bai behintzat biktimak ez lagundu izana.

49 Zabalo Zabalegik (2004) idatzitako artikuluaaren amaieran dago egina Juan de Rouvray Lizarraldeko merinoaren 1349ko inkestaren transkripzioa. Inkestan jasotako gertakariaren zenbakia da, horrelako hurrengo bezala.

Zabalo Zabaleguik atzera berriz:

Más aun puede afirmarse que el pueblo entero de Bacaicoa –siguiendo el ejemplo de su ‘celoso’ pastor– es cómplice innegable de estas fechorías, tanto por acción como por omisión, según se desprende claramente de dos casos. En uno de ellos los vecinos de Bacaicoa participan del botín en un robo de ovejas (n.º 22). En otra ocasión, los bandoleros se atreven a asaltar y robar a un viandante en presencia de estos lugareños, a plen aluz del día (‘seyendo delant todo el concejo de Bacaycua, a plan meyo días’) (n.º 11)⁵⁰. No es este el único ejemplo de complicidad de un concejo que se delate en esta encuesta: también los de Ciordia, en el extremo occidental de la Burunda, aparecen colaborando estrechamente con los cuatrerros (n.º 46).

Hauxe garaiko beldur giroaren seinale. 1349ko merinoaren kontuetan jasorik dago ondorengoa, esan berri dudanaren adierazle garbia: «enbiaron sus moços de Garcia Dodor e de Garci Lopiz al conçejo de Echerri, que les enbiasen vino para yantar. E que l’mandaron dos carabidos⁵¹ de vino». Nola ausartuko ziren herritar xumeak aurre egiten gaizkileei, hauek familia garrantzitsu batzuen babesari: Gipuzkoan, Lazkaoko jaunarena; eta, Nafarroan, Gil Garcia de Yáñez Erresumako Gobernadorearen hurrengoaren semea eta Alvaro Velaz de Medrano, beste kargu handiko gizon baten semea. Horrela diote Diaz de Durana eta Fernandez de Larrea historialariek (2005, 180. or., 31. oharra):

Esta protección se puso de manifiesto cuando el merino de Estella apresó en 1349 a siete miembros de la banda en Echarri-Aranaz. Yáñez y Medrano reunieron tropas con la intención de interceptar al merino y poner en libertad a los prisioneros: Gil Garcia [de Yáñez, el Mozo] partio a mas andar de la villa de Esteylla en socorso de los dichos malfechores, con 14 hombres de a cavayllo e grant partida de hombres de pie, en diziendo que me los faria desçercar o tirarmelos por fuerça en el camino, si me encontrasse. En la coal compaynia del dicho Gil hera el sobredicho Alvaro [Vélaz de Medrano] con sus compaynones». El merino evitó el enfrentamiento tomando un camino diferente a la ruta en la que le esperaban los caballeros.

Oso ongi antolaturik zeuden gaizkileak. Gehienbat gauzez aritzen ziren eta lapurtakoa leku seguruetara eramaten zuten: Arbizuko jauntxoaren dorretxera, honen beraren Lizarragako etxera, Munarrizgo kapilauaren etxera eta Bakaikuko apezarenara. Gero, hauetatik, zati bat Gipuzkoara eramaten zuten, ganadua (ehundaka buru) batez ere. Behiak Burunda, Aranaz eta Arakildik, ardiak Goñerritik eta zaldiak horietatik guztietatik. Iruña eta Gasteiz lotzen dituen errepidea erabiltzen zutenak ere ez ziren libratzen gaizkileen erasoetatik eta, zenbaitetan, etxeetan sartu eta edozer (urdaia esate baterako) harrapatzen zuten.

50 Ochoa de Urtuvia familiakoa zela esan eta labankada bat eman zioten buruan denen aurrean, zaldia eta zerman guztia lapurtu ondoren.

51 Edukiera neurria, zahagiak seguru asko.

Gaizkileen babesleek eramaten zuten zatirik handiena, Arbizuko jauntxoak erdia. Lapurreta egiten zutenek euren dako hartzen zituzten buru batzuk eta batzuetan, jabeen itzultzen zizkieten beste buru batzuk diruaren truke. Saldu ere, saltzen zuten lapurtutako zatiren bat edo guztia, betiere saldutakoaren jatorria estaltzen ahaleginduz. Argigarria da zentzu honetan 1349ko inkestako zortzigarren puntua:

Otrossi, en esti mes de setiembre primero que passo, los dichos Garci Ferrandiz e Johan Miguel e Miguel Yvaynes su fijo, e Martin d'Aguyregui e Johan Gil e Pero Labur e los fijos del abat de Vacaycua et otros compayneros de Garci Lopiz de Arbiçu, vinieron en el termino de Goyni e furtaron 80 ovejas de Sancho Murco de Goyni; e las 40 ovejas tomólas por su part Garci Lopiz de Arbiçu, et enbiólas a vender a Segura con Sancho de Yçaga, Labrador de la seynora reyna, e con su fijo. E las otras 40 comiéronlas en Echerri en la casa de piedra con Johan Miguel, fijo de Sarrancho el quoral vos tenedes preso. Et esto se puede provar con el mejor Labrador de Burunda. E con los dineros de las 40 ovejas que vendieron en Segura trassieron puercos e vendiólos el dicho Garci Lopiz con su cuerpo en Pomplona.

Zabalo Zabalegui historialariak (2004) bere artikuluko amaieran Lizarraldeko merinoak 1349an egindako inkestaren laburpenean hirurogeita zazpi gertakari jaso zituen, beste hainbeste ataltxotan zehazturik horietako bakoitzaren muina eta protagonistak.

Egoera, bistan da, ez zen batere samurra izan Burundako biztanleendako eta orokorrean Gipuzkoarekin eta Arabarekin muga egiten zuten Nafarroako gainerako eskualdeetako biztanleendako.

Diaz de Duranak eta Fernandez de Larreak (2005) artikulua amaierako ondorioetan dioten moduan, bi jurisdikzio, bi boteregune eta bi gune politiko (Gaztelako eta Nafarroako Erresumak) bereizten dituen marra da muga. Baina marra hori ez da gaindiezina batere. Noiznahi gurutzatzen zuten marra hori Kantauriko kaietara edo Tuterako Erriberara garraiolariak eta merkatariak, haien produktuak batetik bestera eramanez edo muga horretako bi aldeetan, zenbaitetan lan egiten zuten artisauek (olagizon, zurgin, hargin eta abar) edo Aralar, Urbasa, Andimendi eta Entzia mendietan uda garaian ganaduak bazkatzen zituzten abeltzainek. Ez zen gaindiezina, era berean, muga bi aldeetako jauntxoendako haien ezkontzak edota liskarrak burutzeko garaian eta ez zen, azkenik, gaindiezina, ikusi dugun moduan, gaizkile taldeendako, zeintzuek mugako alde batean burutzen zituzten haien azioak eta arazorik gabe jasotzen zuten babesa mugaren bestaldean. Horrela amaitzen dute aipatu historialariak haien analisisa:

Es posiblemente este último aspecto el que más llegó a marcar el devenir de la vida fronteriza, hasta el punto de bautizar a la propia frontera como la frontera de los malfechores.

Adot Lerga historialariaren (2012) ildotik jarraituz, XV. mendearen amaieran, 1484an, Alain Albretkoak (Nafarroako Gobernadorea eta hurrengo erregearen aita zena) Gaztelako Isabel eta Fernando erregina-erregeekin mugetako arazoak konpontzeko urratsak eman zituen. Horrela Ziordiarren eta Eginoren arteko mugan bertako lurren jabe goari

buruz izandako gatazkak konpontzen hasi ziren. Arazo eta gatazka horietan murgildurik, aipatu bi herrietako biztanleek egoera larriak jasan zituzten, hala nola ganadu lapurretak eta hilketak, eta Ziordiako neska bat arabarrek bahitu izana ere bai.

1489ko garagartzaroaren 25ean ituna sinatu zuten eta itun horrekin erabat zehaztuta utzi zuten bi herrien arteko muga, hegoaldeetik iparraldera, Altzaniako basoetaraino, non Gipuzkoaren, Arabaren eta Nafarroaren arteko muga baitago. Era berean, itunean lapur eta gaizkileen aurka nola jokatu behar zuten jaso zen.

Hasierako itun honetan eta ondorengo berresteetan hainbat toponimo azaltzen dira eta horietako asko egun ere bizirik daude bi herrietako toponimian (González, 1987; NTM IX, 1992): *Fuente de Eznate* (*Eznate*, González, 1987), *Portillo de Eznate*, *Montes de Enzia*, *Montes de Alzania* (NTM IX, 1992) y *Uberaga* (NTM IX, 1992), *Fuente de Lezaun* (*Lezaun*, 1987; NTM IX, 1992), *Peña de Ubago* (*Ubagua*, NTM IX, 1992), *Cerro de Berberika* (*Berberikako gaina*, NTM IX, 1992), *Regata de Arbara* (*Arbara*, 1987; *Arbara*, *Arbarazulo*, NTM IX, 1992), *Egazagoyena*, *Peña Horadada* (*Peña Caída ???*, 1987).

1516an ituna berrikusi zen eta ondorengo toponimo berriak agertzen dira: *Gazteluberría* (NTM IX, 1992), *Urdalur* (NTM IX, 1992), *Ybarain* (*Ibirigain*, baina *Ibarain* dokumentatua 1790-1799-1806-1981, NTM IX, 1992), *Arbarain* (ikus aurreko *Arbara*), *Mugarrinagusi* (*Mugarraundi*, NTM IX, 1992), *Odris* (*Odiasoin*, NTM IX, 1992).

1589an, 1695ean eta 1745ean Eginio eta Ziordia arteko muga berrikusi zuten. Hala ere, tarteka, beti izan ziren gatazkak edota arazoak mugaren inguruan.

6. BURUNDAKO XIII-XIX MENDEETAKO EKONOMIAREN OINARRIAK

XIII-XIX mendeetan badira Burundako ekonomia zertan oinarritzen zen erakusten diguten dokumenturik esanguratsuak, zalantzarik gabe. Horietako bat (1607koa) Iturmendiri buruzkoa baino ez bada ere, horiek aipatu ondoren bakoitza aztertzeari ekinen diot:

- Roman Felonesek (1982a, 1982b) argitaraturiko «Contribución al estudio de la Iglesia navarra en el siglo XIII: el Libro de Rediezmo de 1268» artikulua.
- Nafarroako Artxibo Nagusiko (NAN) Comptos-eko 3. zenbakia duen «Libro de fuegos de la Merindad de las Montañas del año 1427» dokumentua.
- Etxarri Aranazko udal artxiboko «Año de 1563. Documento númº 48 del inventario correspondiente al año 1953. Comprende ordenanzas para el disfrute de pastos en la Burunda».
- 1607ko Iturmendiko ondasunen ebaluazioa: «Valuación de las haciendas del lugar de Iturmendi, hecho con mandato del Tribunal, el día 12 del mes de abril de 1607, por testimonio de Juan de Zelaya, escribano real». (NAN, Erresumako aberastasuren balorazioa, 7 zenbakia).
- Aro Modernoko beste datu ekonomiko batzuk: nekazaritza, abeltzaintza, basogintza eta mandazaintza.

6.1. 1268ko dokumentuaren arabeko ekonomia Burundan

1268ko «Hamarrenaren liburuak» zehazten du zeintzuk ziren herri bakoitzean jasotzen ziren laboreak (ikus 1. taula) eta Burundako kasuan, ondorengoak ziren:

- Garia, orduko hamazazpi herriek jasotzen zuten. Baina 16. taulan ikus daitekeen bezala, Arakilen jasotzen zuten kopuruaren erdia zen Burundan eta Aranatzan. Sakana osoko gariaren erdia Arakilen jasotzen zuten.
- Oloa, hamabostek (hurrengo mendean desagertuak ziren *Helcuren* eta *Çanguitu* ez beste guztiek). Aranatzan baino gutxiago, erdia ia, eta Arakilen baino askoz gehiago.
- Zikirioa, batek bakarrik, *Saratssuk*.
- Zerga bidez, dirutan, Burundak ordaintzen zuena ere, era nabarmenean da gutxiago aldameneko Aranatzekin konparaturik, are nabarmenagoa Arakilen ondoan jarriz gero.

Dokumentuak, era berean, garaiko bi zerga mota nagusienak eta diru motak aipatzen dizkigu: hamarrena («diezmo») eta hastapena («primicia»), alde batetik; eta sueldo eta dirua, bestetik.

Dokumentuaren datuak orokorrean hartuta (zazpi eremu edo zatitan banatu zen Nafarroa), Mendialdeko eremuak % 10 eman zuen garitan (447 *cahiz* eta bi *cuartal*), % 2,8 garagar eta olotan (61 *cahiz* eta *cuartal* bat) eta % 14,9 dirutan (67 *libra*, 4 *sueldo* eta 10 *dinero*).

Eta Sakana osoko datuei begiratu, berriz, Arakil ageri da era nabarmenean gehien ekoizten eta horrexegatik ere, beraz, ordaintzen. Aranatz eta Burunda biak batera baino gehiago, bereziki garitan eta dirutan, hurrengo taulan ikus daitekeen moduan:

16. taula. Sakanak 1268an ordaindutako hamarrena

Eremua	Garia	Garagar-oloa	Dirua
Arakil	49 cahiz, 3 robo, 3 cuartal	2 cahiz, robo 1, 3 cuartal	71 sueldo, dinero 1
Aranatz	23 cahiz, 3 robo	11 cahiz, 2 robo, 5 cuartal	17 sueldo, 11 dinero
Burunda	24 cahiz, 2 robo	6 cahiz, 3 robo, 2 cuartal	12 sueldo, 10 dinero
Guztira	96 cahiz, 8 robo, 3 cuartal	19 cahiz, 6 robo, 10 cuartal	101 sueldo, 22 dinero

Hala ere, datuak ez datoz erabat bat Felonesen artikuluko emaitza orokorretan eta herriz herri Burundakoak hartzen baditugu (ikus 4.1. puntuko 1. taula). Ondorengo ezberdintasunak antzematen dira: gariari dagokionez, herriz herri hartutakoak 19,21 *cahiz* izanen genituzke eta 24 *cahiz* eta 2 *robo*, aldiz, Felonesek emandakoak; oloa eta garagarrari dagokionez, berriz, 5,6 *cahiz* banan-banan harturik herrietako emaitzak

eta 6,8 *cabiz* orokorretan; eta, azkenik, hauek izanik gehien hurbiltzen direnak, ordaindutako diruari dagokionez, 13 *sueldo* dira herriz herri zenbatutakoak eta 12,8 *sueldo* datu orokorretan.

Ramirez Vaqueroren arabera (2012) Burundak haran bezala Arakil Haranaren barnean, eta ez herri bakoitzeko gainerakoak bezala, ordaintzen zituen bere zergak 1266tik mendearen amaiera arte. 1297tik aurrera, Arakil Haranetik kanpo, Burunda moduan ordaintzen zituen eta gero eta gutxiago gainera: 35 libera 1266an eta 14 libera baino ez 1349an, esate baterako. Egoera hau, gutxiago ordaintzearena, erabat bestelakoa izanen da Aro Modernoan.

6.2. 1427ko dokumentuaren arabera

Horrelaxe nioen «Zenbait datu demografiko Sakanan XV. mendearen hasieran» artikuluan (2017):

Hauexek, beraz, garai hartako burundarren bizimoduari buruzkoak:

- Urtero zentsoa ordaintzen zieten burundarrek errege-erreginei, hamabi diru⁵² etxe bakoitzeko.
- Errotak zituzten, behar bezainbat, laboreak ehotzeko.
- Basoak, belarrak eta urak gozaten zituzten burundar guztiek haien ganadu larri eta xeheekin. Basoak txerriak gizenzeko (ezkurra, pagatxa, belarra...) erabiltzen zituzten eta saldu ere, saltzen zituzten txerriak gizendu ondoren.
- Garia eta artoa (miyo), urte ona izanik, urteko bi herenatarako adina jasotzen zuten, baina ez urte guztirako, bistan da. Ardoa eta pomada⁵³, aldiz, batere ez.

Eta artikulua berberaren amaieran, Sakana osoko datuak kontuan harturik, ondorengo taula aurkeztu nuen ondorioztaturik Burunda zela, orduko hartan, Sakanan presio fiskalik arinena zuen eremua:

Sakana erdialdea zen, diferentzia handiz, zerga gehien ordaintzen zuen eremua eta Burunda, aldiz, gutxien ordaintzen zuena, Sakana erdialdekoen erdia ia. Seguru asko, aipatu desberdintasunaren zati bat⁵⁴, behintzat, auzo gehiago zirelako benetan Sakana erdialdean izanen da, ezen ez dugu ahaztu behar orrialde batzuk falta zaizkiola dokumentuari eta horiek, hain zuzen ere, Etxarri Aranazko datuak dira eta ordaindutako kopurua, aldiz, osoa dakarkigu dokumentuak.

52 «Dinero fuerte» dio dokumentuak. RAEk bere hirugarren adieran horrela dakar: «Moneda de plata y cobre usada en Castilla en el siglo XIV y que equivalía a dos cornados».

53 *Pomum*-etik, zuhaitzetako fruitua eta, bereziki, sagarra. Orduan, mahastirik eta sagarrondorik ez zutela uler daiteke.

54 Zati bat esaten dut, ezen Arakilgo eta Burundako datu guztiak ematen dizkigu dokumentuak eta bi eremuen artean, hala ere, begi bistakoa da ezberdintasuna.

17. taula. Sakanako XV. mendearen hasierako datu fiskalak

Eremua	Auzoak	Koartela ⁵⁵	Florin ⁵⁶ /auzoko ⁵⁷
Arakil	169	72 florin	0,42
Burunda	144	41 florin	0,28
Sakana erdialdea	200	107 florin	0,54
Guztira	513	220 florin	0,43

6.3. Etxarri Aranazko Udal Artxiboko Burundako 1563ko ordenantzen laburpena

José María Satrustegi euskaltzain arbazuarra zenak, eman zituen ezagutzera 1989an argitaratu zuen liburuan Burundako komunalak erabiltzeko ordenantzak edo araudia, baina nik, Etxarri Aranazko artxiboan dagoen kopia transkribatu, aztertu eta aurrerago dagoen 20. taulan arau hauen laburpena egin dut. (Informazio gehiago nahi duenak Satrustegiren liburua irakur dezake edo Etxarri Aranazko Udalaren web orrialdean zintzilikatu dudan bertako artxiboko dokumentuaren transkripzioa).

Aipatu dokumentuaren arabera gobernatzen ziren burundarrak XVI. mendetik aurrera (antzekoak izanen zituzten, seguru asko, lehenagotik ere bai) eta bertan ageri da azpimarraturik basoak eta abeltzaintzak zer nolako garrantzia zuten burundarren bizitzan.

Urtero, San Migel eguna baino hogeitau egun lehenago, izendatutako hamabi pertsonak, bi herri bakoitzeko, egiten zuten aprobetxamenduen ikerketa eta banaketa. Hamabi hauek ikuskatu, baloratu eta banatu egin behar zituzten aprobetxamenduak, izendatu eta lehen zortzi egunetan eta, horrela ez balute eginen, bi dukadoko⁵⁸ isuna ordaindu beharko zioten haraneko poltsa komunari. Eta hurrengo zortzi egunen barnean haran osoa batzartu behar zuten, alkateak deiturik, eta bertan azaldu aprobetxamenduen emaitzak eta banaketa.

Dokumentuaren hasieran aipatzen da Burundako sei herrietako arduradunek eskaturik burutu zuela Bayona Lizentziatuak araudia. Era berean, aipatu lizentziatuak esaten du kontuan izan zuela bertako adituen iritzia eta baita Erresumako Errege-Batzordean ezagutu zituen antzeko beste araudiak Burundako hau burutzeko. Eta hortik aurrera, hogeita hamazazpi⁵⁹ ataletan bereizirik ageri da ordenantza edo araudia.

55 Zerga.

56 Florin batek 265 marabediren balioa zuen, hau da, dukadoak baino balio gutxiagoa.

57 Zenbat florin ordaintzen zen auzo bakoitzeko.

58 Garaiko moneta, urrezkoa, 11 erreal eta marabedi bat edo 375 marabediren baliokoa. Honen arabera, erreal batek 34 marabedi izen lituzke.

59 Dokumentuaren bukaera aldera, atalen ondoren eta emendakinen aurretik, hogeita hamasei direla atalak esaten du. Eta horrela da funtsean, ezen zuzenketen arabera, 29. atala bertan behera utzi zuten.

1. ATALA.- Lehen atal honetan araudiaren esparru geografikoa zehazten da, Burunda Harana. Honen arabera, Bakaikuko, Iturmendiko, Urdiaingo, Altsasuko, Olaztiko eta Ziordiko biztanleek izan beharko dute kontuan aipatu araudia, bertako lurretako aprobetxamenduak (haraneko komunalak⁶⁰) gozatzeko.

Aipagarria da egungo sei herriak baino ez zirela, dagoeneko, XVI. mendearen erdialdean. Eta aipagarritako hartzen badut datu hauxe, hirurehun urte lehenago, 1268an hain zuzen ere, hamazazpi herri agertzen direlako Burundako eremuan da. 1268ko Hamarrenaren Liburuan (Roman Felones, *El libro del rediezmo*) agertzen diren herriak, ekialdetik mendebaldera, ondorengoak dira: *Bacaycu*, *Yturrun*, *Yturmendi*, *Eytqaga* (Eitzaga), *Hurdieyn*, *Sarave*, *Yrurita*, *Hurayarr*, *Helcuren*, *Çanguitu*, *Alssatssu*, *Saratssu*, *Horna*, *Holaçagutia*, *Angustina*, *Arquinano* eta *Çuordia*. Eta ia ehun urte beranduago, 1354an, Jimeno Juriok argitaratutako «Libro de los censos de Estella» lanean, agertzen dira oraindik Burundako ordenantzan dagoeneko ez dauden herrietako pertsonen izenak, hala nola, *Sancho Santz d'Elcuren*, *Simen Garcia de Yturrun*, *Pero Ximeniz de Angustina*, *Dona Tota Periz d'Arquinano* eta *Sancho Ximeniz de Angustina*. Eta 159 urte beranduago ere, 1427an, egungo seiak dira aipatzen diren herriak «Mendialdeko suen liburuan».

2. ATALA.- Bigarren atal honetan, txerrien aprobetxamenduak zehazten dira: ezkurak eta pagatxak⁶¹. Iraileko San Migel eguna baino hamabost egun lehenago egon beharko da aprobetxamenduaren banaketa eginik, herri bakoitzaren biztanlegoaren arabera. Ez du biztanlegoa zehazten, auzo edo «vecino» kontzeptua erabiltzen duelako, baina honen arabera jakin dezakegu zenbat biztanle, gutxi gorabehera, zuen Burundako herri bakoitzak. Auzoarena (vecindad) suarenaren (fuego) kontzeptu demografikoarekin parekatuko bagenu eta dokumentuak aipatzen dituen auzoak kontuan izan, Olazti, Altsasu eta Urdiain agertzen zaizkigu bertan biztanle kopuru handienekin. Lehenagoko beste bi dokumentutan, «Hamarrenaren liburua» (1268) eta «Mendialdeko suen liburua» (1427), Urdiain agertzen da lehen tokian eta Olazti ondoren. Altsasu hirugarren agertzen da 1427koan⁶², baina hamaikagarren 1268koan⁶³.

1563ko dokumentu honetan, orduan, ondorengo izanen litzateke herri bakoitzeko biztanle kopurua, betiere aurrerago adierazi dudana 'auzo' kontzeptuaren arabera:

60 «[...] como de siempre aca lo an sido y son comuna proindiviso de todos los dhos seis lugares y concejos de Bacaiquoa, Yturmendia, Vrdiain, Alsasua, y Olazagutia, y Ciordia, y de todos los vez^{os} de ellos en propiedad y posesion y en toda manera, de guozam^{io}».

61 Pagoaren fruitua. *Paatxi* eta *fagatxi* esaten zaio gaur egun Sakana erdialdean eta Burundan.

62 1427an, hau da, 136 urte lehenago, beraz, ikus daiteke gorabehera ezberdinak izan zituztela Burundako herriek biztanlegoari dagokionez. Hala ere, guztiek egin zuten gora urte epe horretan biztanle kopuruan:

63 Gogoratu hamazazpi herri osatzen zutela orduan Burunda harana «Hamarrenaren liburua»ren arabera.

18. taula. 1563ko ordenantzen araberako auzoak Burundan

Herria	Auzoak ⁶⁴	Biztanleak
Bakaiku	22,5	90
Iturmendi	34	136
Urdiain	46	184
Altsasu	51	204
Olazti	51	204
Ziordi	25,5	102
Guztira	230	920

Interesgarria suertatzen da ikustea Altsasuk eta Olaztik aprobetxamendu kopuru berbera zutela eta Urdiain ere ez zela oso atzetik geratzen biztanlegoaren auzian, aprobetxamenduarena eta herri bakoitzeko biztanlegoarena, auzo kontzeptu berbera balitz. Eta, hamar urte geroagoko biztanlegoaren datuak («Mendialdeko suen liburua») ikusita, ongi baino hobeki ikus daiteke auzo hitzaren bi adierarekin egiten dugula topo: lehen, biztanlegoarekin lotua; eta, bigarrena, herri bakoitzari eskaintzen zaizkion aprobetxamenduei atxikita (ondorengo koadroan, suen zutabean, biak bereizirik ageri dira: lehenik, biztanlegoarena; parentesi artean, aprobetxamenduena). Eta hala esaten dut, ezen oso bestelakoak baitira 1553ko Burundako populazioari buruzko datuak:

19. taula. 1553ko populazioa Burundan

Herria	Suak	Auzoak	Biztanleak
Bakaiku	33 (22,5)	33	132
Iturmendi	64 (34)	64	256
Urdiain	61 (46)	59 + 2 ⁶⁵	244
Altsasu	131 (51)	125 + 6	524
Olazti	101 (51)	85 + 16	404
Ziordi	67 (25,5)	62 + 5	268
Guztira	457 (230)	428 + 29	1.828

Ezinezkoa izanen litzateke hamar urteko epean populazioaren erdia galtzea, beraz, horrek adierazten digu aprobetxamenduak eskaintzeko orduan ez zela populazioaren irizpidea soilik erabiltzen eta, ondorengo atalek erakusten duten moduan, ganadu kopuruarena, esate baterako, horietako irizpideen artean egonen zela, seguru asko.

⁶⁴ Aragoiko Koroan, ertaroan, «vecindad» eta «fuego» kontzeptuak parekatzen zituzten eta bakoitzeko 4-5 pertsona izaten ziren kontuan. Nik hemen, 4 pertsonako kopurua erabili dut, beheko kopurua, ez baitzen batera eremu lasaia Sakanakoa urte haietan.

⁶⁵ Auzo eta biztanle moduan bereizten ditu. Dena dela, auzoek gehi biztanleak suak osatzen dituzte.

Hau guztia azpimarratzera datoz, besteak beste, Altsasuren eta Urdiainen datuak: honek haren su erdiak ere ez, eta aprobetxamendu ia berbera. Edo Iturmendiren eta Urdiainen artekoak: honek, atzera berriz, hark baino hiru su gutxiago, eta hamabi aprobetxamendu gehiago.

Bestalde, aprobetxamenduak zehazteko garaian, auzo bat izanzen zen kontuan herri bakoitzeko elizagatik eta beste erdi bat apez bakoitzeko. Beraz, eliza-apez bakoitzari (betiere herriko apez bana balitz) auzo eta erdi zegokien banaketan. Biztanlegoarekin erkatuz, apez bakoitzari zazpi pertsonari zegokiena.

Atal honetan ere esaten da urtero San Migel eguna baino hogeit hamar egun lehenago izendatutako hamabi pertsonak, bi herri bakoitzeko, eginen zutela aprobetxamenduen ikerketa eta banaketa. Hamabi hauek ikuskatu, baloratu eta banatu egin behar zituzten aprobetxamenduak, izendatu eta lehen zortzi egunetan eta, horrela ez balute eginen, bi dukadoko⁶⁶ isuna ordaindu beharko zioten haraneko poltsa komunari. Eta hurrengo zortzi egunen barnean haran osoa batzartu behar zuten alkateak deiturik eta bertan azaldu aprobetxamenduen emaitzak eta banaketa.

3. ATALA.- Atal honetan zehazten da aprobetxamendua goza dezaketen txerriak San Juan Bautista eguna baino lehen bertan haziak izan direnak direla eta ez beste edozein. Soilik, txerririk ez zeukaten behartsuek ekarri edo eros zezaketen, bi txerri gehienara bakoitzak, San Juan eta San Miguel egunak bitartean. Hiru hilabete zeukan horietako bakoitzak, beraz, txerri bat edo bi sortzeko eta aprobetxamendua gozatzeko.

4. ATALA.- Laugarrenak, aprobetxamenduen banaketa osoa haraneko liburuetan jasotzea eskatzen du, datu guztiakin. Era berean, esaten du hamabi diputatuek (bi herri bakoitzeko) egin behar zutela banaketa kontuan izanik urteko berezitasunak (prezioa, bazka kopurua...) eta horiek pertsona zuzenak izan behar zirela eta ez, bereziki aipatzen du horrela, txerri tratulariak edo 'tratanteak'. Azkenik, aprobetxamendu baino txerri gehiago zeukatenean, aprobetxamendua eros ziezaieteken txerririk ez zeukaten behartsuei.

5. ATALA.- Bosgarrenak, zegozkien aprobetxamenduak baino txerri gehiago zituztenak behartzen zituen faltan zituztenak erostera eta lehentasuna ematen zien, gainera, kanpokoen aurrean. Modu berean, txerririk ez zeukaten behartsuak ere, behartuta zeuden lehen-lehenik bertakoei saltzera haien aprobetxamenduak.

6. ATALA.- Beharrezko aprobetxamenduak banatu eta hauek, oraindik, soberan egonen balira, atzera berriz banatuko zituzten sei herrien artean, hauek nahi zutenei saltzeko. Eta San Migel egunaren ondorengo hamabost egunetan ez salduz gero, haraneko alkateak saldu ahal izanzen zituen nahi zuen moduan, betiere haraneko liburuetan adieraziz modu zehatzean salmenta. Ikusten denez, ohitura osasuntsua zuten jabego publikoaren inguruan, kontuak ematen baitzituzten, guztia haraneko liburuetan jasoz.

⁶⁶ Garaiko moneta, urrezkoa, 11 erreal eta marabedi bat edo 375 marabediren baliokoa. Honen arabera, erreal batek 34 marabedi izen lituzke.

7. ATALA.- Txerriek egunez (gauerditik aurrera, zehazten du atal honek) goza zezaketen aprobetxamendua nahi zuten moduan, baina gauez herri bakoitzeko babeslekura eramane behar zituzten zaintzaile eta inguruzainek⁶⁷. Eta herri bateko txerriek deseroso izanen balituzte babestokiak, alkateak eta diputatuak babesleku erosoagoa (aprobetxamenduetara iristeko hurbila) eskaini behar zieten. Horrela ez balute eginen, berrogeita hamar dukado ordaindu beharko zioten haraneko poltsari. Isuna izanen zuten, era berean, ilundu baino lehen txerriak babeslekura eramaten ez zituztenek, dukado bat txerri samalda bakoitzeko. Hala ere, nahi zuenak, etxera ere eramane zitezkeen txerriak gauero.

Ezagunak dira, egun oraindik, Sakanako basoetan bizirik dirauten zenbait toki-ize-netak osagaiak, hala nola, *auntzetxe*, *zotola*, *borda*, *sare*...Eraikin horietan, abereak biltzen ziren gaua pasatzeko. Zaintzaileei dagokienez, aldiz, asko ziren gure eremuan erabiltzen ziren ganaduekin lotutako lanbideak. Horien artean ditugu *artzain* (ardi + zain), *itzain* (idi + zain), *behizain*, *behortzain*, *mandazain*, *ahuntzain*, *txerrizain*... Eta hauen guztien gainera zegoena, *ahaltzaina*⁶⁸, ahalaren edo autoritatearen zaintzailea.

8. ATALA.- Atal honetan zehaztu zen San Migel egunetik San Andres egunera izanen zela aprobetxamendua gozatzeko epea txerriendako (behorrendako ere bai) eta hortik aurrera edozein ganadu mota sar zitezkeela haraneko basoetan, haraneko batzordeak mugatutako eremuetan izan ezik. Aurrekoetan bezala, isunak zein kopurutakoak izanen ziren ere zehaztu zuten.

9. ATALA.- Atal honetan jasotakoaren arabera ezin zen txerrien jabeek isuna jarri soroetan egindako kalteengatik, ardien kasuan egiten zen bezala, baizik eta harrapatuz gero kalteak egiten, orduan hil egin behar zen txerria edo txerrikumea, betiere horietako zein ari zen kalte egiten kontuan harturik. Erdia basoetako zaintzaileendako izanen zen eta beste erdia haraneko poltsarako. Isuna erdibanatzearen arrazoia, sistemaren eraginkortasunean bilatu behar da, horrelako sariak izanik, batzuk arazoak ekiditen eta besteak lege hausteak zigortzen ahaleginduko baitziren.

10. ATALA.- Isun guztien erdia hamabi basozainendako izanen zen eta beste erdia, berriz, haraneko poltsarako. Honetaz gain, beste edozein burundarrek kanpotarren bat harrapatuko balu basoan haritzak botatzen, adarrak mozten edo sua ematen, atxilotu eta alkateak ezarritako isunaren erdia jasoko zuen, beste erdia haraneko poltsarako geratuz.

11. ATALA.- Isuna jarriko zitzaien ezkurra edo pagatxa eskuz edo zuhaitzen adarrak astinduz jasoko zutenei irailko Ama Birjinaren egunetik San Andres eguna bitartean, erdia salatariendako eta beste erdia haraneko poltsarako. Eta kanpotarra izanez gero salatua, honek bikoitza ordaindu beharko luke.

67 Sakana osoan erabili da xx. mendea arte *i(n)gurai* hitza, zaintzaile edo 'guarda' adieraziz. Bistakoak dira bere osagaiak: *inguru* + *zain*.

68 *Altsei* Etxarri Aranatzek, *altsai* Bakaikun (Patxi Ondarrak horrela definitu zuen: «merino, cuidador de ganado en general»). 'Ahaldun' hitzaren parekoa izanen genuke.

12. ATALA.- Antzinako ohitura jarraituz urtero San Migel egunerako aukeratzen ziren hamabi baso zaintzaileek zin egin beharko zuten alkatearen aurrean haien eginbeharra zintzo beteko zutela bermatuz, zortzi egunero bazka egonez gero eta hilabetero ez egotekotan gertaera guzien berri emanez ohiko alkateari eta poltsa zaintzaileari, hauek idatziz jaso zezaten.

13. ATALA.- Behien aprobetxamenduak gozatzeko mugak ezarri ziren atal honetan. Aizkibelgo mugan arazoak egon ohi zirenez zehaztu zituzten eremuak. Burunda eta Arabako mugatik Erkuntia⁶⁹ hegoaldera, handik Muskildin izeneko muinora, handik Orobe izeneko haitzera jaitsiz, handik Uberagatera eta hemendik haitzen gailurretik herrien aldera, Gipuzkoako mugarrietatik Arañazko eremuraino.

14. ATALA.- Ardi, ahari eta beste edozein ganadu nagusi Burundako eremutik ateratzekotan, horiek Urbasa-Entzia mendietako aprobetxamenduak goza zitzaketen ekainaren lehen egunetik abuztuaren azken eguna bitartean. Hala ere, ahuntzek, idiek eta lanerako ganaduek jarrai zezaketen aprobetxamenduak gozaten epea bukatu eta gero.

15. ATALA.- Haritzak eta gorostiak botatzeko debekua adierazten du atal honek, baina isuna hirukoitza zen haritzaren kasuan. Hala ere, ez zen isunik izaneren etxeak, zubiak, errota, elizak, presak edo beste eraikinak egiteko baziren botatako zuhaitz horiek.

16. ATALA.- Haritzen adarrak mozteko eta azalak kentzeko debekua. Gorostienak, aldiz, adarrak moztu edo azalak kendu zitzaketen, baina enborra eta adar nagusiak ikutu gabe.

17. ATALA.- Egurra egiteko eta soroak, baratzak edo hesiak ixteko baimena ematen zuten haritzak edo beste zuhaitzak erabiliz, Aizkibelek Gizpuzkoa alderakoak, baina ez Burunda alderakoak. Haritz ihartu edo erorien kasuan, berriz, baita Burunda aldekoak ere erabil zitzaketen, betiere etxerako eta baratze edo soroak ixteko izanez gero.

18. ATALA.- Haritzaren zura ateratzeko debekua. Isuna ezberdindu zuten kantitatearen arabera, hots, karga edo gurdikada izatekotan. Eta norbaitek esanen balu Gipuzkoa aldetik edo beste nonbaitetik zekarrela zura, frogatu beharko zuen hala zela edo gainerakoan isuna ordaindu beharko zuen.

19. ATALA.- Borda, zotola edo sareak desegin eta hauetako oholak eramateko debekua adierazten du atal honek.

20. ATALA.- Kanpotarrak auzotako onartzeko bete beharreko baldintzak ezarri ziren atal honetan. Horietako batzuek auzoen aprobetxamenduak izateko etxea alokatu eta basoetan kalte handiak egiten zituztenez ondoren beste norabait alde eginez, atal honetan zehazten da Burundako auzo izateko etxearen jabe izan eta hamar urteko epean bizi izan behar zirela bertan edo, bestela, auzo gisa onartua izan behar zuela Batzar Orokorrean, haraneko poltsari sei dukado ordainduz sarrera moduan.

⁶⁹ Erkuden seguru asko.

21. ATALA.- Haraneko belarren eta uren aprobetxamendua zehazten da, komunale-tara atera behar ziren epeetan izan ezik. Herri bakoitzak arautu zezakeen bere eremuko erabilera, epeak eta isunak nahi bezala ezarriz, betiere beste herrietako auzoak kaltetu gabe. Aipagarria da atal honetan bereizten diren lur sailak: belardiak (*endreceras*), laboreak (*panificados*) eta itxiak edo hesiak (*bedados*). Bigarrenaren kasuan, garia, oloa, garagarra, zekalea edo zikirioa adierazi nahi du.

22. ATALA.- Laboretan eta baratzetan egindako kalteen isunak zehazten dira atal honetan. Kalteak (ikertzak esaten ziren XX. mendeko erdialdean oraindik Sakana erdialdean) salatu eta hurrengo hiru egunetan bi ikertzailek⁷⁰ ikertuko zituzten eta horietako bata kalteak egindako herrikoa eta bestea kalteak eragin zituen pertsonarenekoa izanen ziren.

23. ATALA.- Kalteak benetan, frogatzeko moduan, norik egin zituen esanen balu zaintzaileak, salaturikoek isuna ordainduko zuketean, baina zaintzaileak ezin izanen balu frogatu berak ordainduko zukeen egindako kaltea, beti ere ikertzaileek hala baleritzote.

24. ATALA.- Lur sail itxiak eta erein edo erabili gabeak edonork erabiltzeko aukera ematen zen atal honetan. Ereinu horietako belarretara edonork sar zezakeen ganadua, betiere beste inolako fruiturik ez balego bertan.

25. ATALA.- Zorrak zirela medio, inork ezin izanen zuen beste baten ganadurik hartu zorren ordainean, alkateak edo ahaltzainek horrela propio agindu gabe.

26. ATALA.- Belarrak izanik haraneko aprobetxamenduan garrantzitsuenak, debekaturik zegoen ezponden (*cequia*) bidez eremu komunak mugatzea. Soilik norberak ereindako soroak mugatu ahal izanen ziren ezpondak eginez, horretarako neurri zehatzak kontuan izanik. Eta kasu hauetan ere, behin uzta jasorik, edonork ireki ahal izanen zuen aipatu ezponda. Atal honek, XX. mendean Sakana osoan bizirik zegoen ibintzearen ohitura⁷¹ dakarkigu burura.

27. ATALA.- Atal honetan agindu zen sei herrietako bakoitzak gaztainondoak eta bestelako frutaondoak landatzeko bere eremuan erabili gabeko lurretan, berrogei ondo auzo bakoitzeko. Eta horrela egingen ez lukeen herriari isuna jarriko zitzaion, hogeidukadokoa.

28. ATALA.- Sei herrietako alkateek eta zinegotziek⁷² (*jurados*), urtean behin hariztiak bisitatu behar zituzten eta erabaki zenbat ondo lantadu edo birlandatu behar ziren, ihartu, erori edo erre zirenen ordainean. Eta hala egine ez balute isuna ordaindu behar-ko zioten haraneko poltsari. Era berean, haraneko mugak eta mugarriak ere bisitatu behar zituzten zegokien moduan eta tokian zeudela ziurtatzeko.

70 Kalteak aztertzen zituzten pertsonak. Tasadoreak.

71 Lur sail guztiak, publiko zein pribatuak, irekirik geratzen ziren uztak jaso ondoren eta behiak bertara ateratzen ziren bazka egitera, goizetik gauera.

72 Euskaraz eta gaztelaniaz esanahi berbera dute bi hitzek: *zin* + *egotzia* (zina edo juramentua egin edo bota duena) eta *jurado* (zina edo juramentua egin duena).

29. ATALA.- Hurrengo bi urteetan, haraneko alkateak eta zinegotziek, etxe bat egiteko erabakia hartu zen. Etxeak estalpea eta guzti izanen zituen Batzarramendi izeneko eremuan eta bertan haraneko batzarrak eginen ziren. Giltza haraneko alkateak izanen zuen eta batzarrak bi hilabetetik behin edo gutxiago, beharrezkoa ez balitz, eginen ziren. Bestalde, erregeordeak edo Errege Kontseiluak ere eska zezaketen batzarra biltzea eta haraneko auzo guztiek bertaratu beharra zuten, gainerakoan erreal erdiko isuna ordaindu beharko litzateke kale egiten zuen auzo bakoitzeko.

30. ATALA.- Erabakiak (errentak, aprobetxamenduak, baso salmentak...) haraneko alkatearen eta hamabi zinegotzien artean hartuko zituzten, betiere bi herenak gutxienik ados egonik. Gauza bera suertatzen zen haraneko behartsuak laguntzeko erabitzekotan. Kasu hauetan ere, erabakiak haraneko liburuan jasorik agetu behar ziren, hartutako erabakiaren arrazoa eta guzti.

31. ATALA.- Kargu aukeraketaren sistema ezartzen da. Urtero, San Migel egunean, haraneko alkatea aukeratzearekin batera, alkatearen herrikoa izanen den diruzaina (*bolsero general*) ere aukeratuko da. Horretarako, badirudi zerrenda sistema erabiltzen zutela, ezen hiru izen behintzat agertzen baitira zerrenda (*teruelo*) horietan: lehena, alkate izateko; bigarrena, alkateorde (*teniente*); eta, hirugarrena, diruzain. Azken honek, diruzainak, liburua izan behar du eta bertan jaso haraneko diru kontu guztiak. Era berean, berak jasoko ditu haraneko zerga, isun, errenta eta gainerako guztiak.

32. ATALA.- Aurreko atalean aipatu diruzainak ezin izanen zuen bere kabuz ordainketarik egin. Horretarako, haraneko alkatearen eta hamabi zinegotzien agindua behar zuen. Era berean, kontuak emanen zituen, urtean bi alditan haraneko Batzar Orokorrean, lehena Pizkunde egunean eta bigarrena iraileko San Migel egunean. Bere soldata ere zehazturik ageri zen, sei dukadokoa eta berak salaturiko ekintzen isunen hamarrena. Eta bere erruagatik zer bait kobratu gabe geratuko balitz, ordaindu beharko zukeen.

33. ATALA.- Haraneko diruzaina eta gainerako ordezkariak behartuta daude salatzerara araudi honen kontra egindako edozein ekintza. Eta diruzainak, bereziki, lau dukado baino gutxiagoko kalteak edo isunak ordaindu edo kobratzeko eskuduntza izanen du, alkatea jakinaren gainean egonik betiere.

34. ATALA.- Aurreko atalaren osagai moduan, aprobetxamenduen salmenta eta antzekoak, bakoitzean batzar orokorra biltzen aritu beharrean, alkateak, bi zinegotzik eta dagokion herriko bi ordezkari burutu ahal izanen zituzten, hiru urtetarako baino gehiago ez izatekotan eta bi herenak ados egonik. Garrantzi gehiagoko gaietan, jakina, Batzar Orokorra bildu beharko zen.

35. ATALA.- Ez alkateak, ez gainerako ordezkariak ezin izanen zioten inori isuna edo zigorra barkatu (no puedan remitir ni hazer gracias de las dhas penas a nadi) eta horrela eginen balute, ez zuen baliorik izanen eta haiek ordaindu beharko zioten bikoitza haraneko poltsari.

36. ATALA.- Atal honetan adierazten da haranari dagozkion eskubideak, epaiak eta bestelako dokumentuak Urdiaingo elizan haranak zuen artxiboan gordेरik izanen zi-

rela. Alkateak eta zinegotziek giltza bana izanen zuten eta norbaitek dokumentu horietakoren bat atera behar izanen balu, eskaera jasorik geratu beharko zen.

37. ATALA.- Haraneko ibaiko pasabideetako sarrera eta irteerak libre izan behar ziren eta inork ezin izanen zituen itxi edo pasa debekatu. Norbaitek horrelakorik eginen balu, bi dukadoko isuna ordainduko zukeen.

Honaino araudiaren hasierako idatzaldiko edukiaren azterketa. Hemendik aurrera, araudiaren beraren zuzenketa, aldaketa, gehiketa eta abarrerako epea ireki zen eta eskribauaren diru saria zenbatekoa izanen zen ere, bi dukado informazioa jasotzen eta guztia idazten pasatutako egun bakoitzeko, jasota dago. Eta ondoren, dokumentua jaso zuen notarioaren (Pedro de Guernica) eta lekukoen (Joan Perez de Boneta eta Joan de Sarasa) izenak ageri dira, data (1563ko maiatzaren 3a) eta tokiarekin (Iruñea) batera.

6.3.1. Ordenantza zirriborroari egindako zuzenketak

Jarraian, nahiz eta urte bateko epea izan aipatu araudiari zuzenketak egiteko, ia zazpi hilabete beranduago, 1563ko azaroaren 25ean, Iruñean atzera berriz, eta Joseph de Galzarza eskribauak idatzirik araudiaren behin-betiko testua nola geratu zen jaso zuen, horretarako onartu berri zituzten zuzenketa eta aldaketak jasoaz. Hala ere, bertan esaten da hogeita hamasei atal zituela araudiak eta dokumentuan, aldiz, bat gehiago azaltzen da. Bertan aipatzen dira Altsasuko notarioa, Hernando de Iriarte, eta haraneko alkatea, Pedro Ochoa de Gainza, eta zinegotzietako bat, Gracian de Gastaminza olaztiarra.

Azken bi hauek aurkeztu zituzten, dokumentuak dionez, aurreko araudiari egindako zuzenketak.

1. Zuzenketa (zazpigarren atalari dagokiona). Txerrien gaueko biltzeari dagokio. Bertan zehazten da txerriak gauero haien jabeen etxera itzuli behar dituztela. Eta herriren batean bazka faltako balitz, alkateak eta zaintzaileek gaua pasatzeko lekua egokitu beharko zieten bazka zegoen tokian, txerrien jabeek txerri samalda bakoitzeko eta gaueko erreal erdia ordainduz.
2. Zuzenketa (hamaikagarren atalari dagokiona). Ezkurra eta pagatxa eskuz edo zuhaitzak astinduz hartzeari dagokio. Ez zen eperik zehazten eta gaineratu zuten lurretik hartuz gero ere ordaindu beharko litzatekeela isuna. Isuna ere ekintza burutzen zen bakoitzeko ezarri zen, berdin izanik kantitatea.
3. Zuzenketa (hamalagarren atalari dagokiona). Ardiak eta gainerako ganaduak Burundako eremu lura ateratzeari dagokio. Zehaztu zen bertan behiak apirilaren lehenetik aterako zirela eta zaitzela jaitsi Santa Marina egunera arte. Ardiak, aldiz, atera zitezela mendietara ekainaren lehenean eta uztailaren azken egunera arte ez zitezela jaitsi, Santa Marinaran eta Bargetan⁷³ bazkatuz bi hilabete horietan.

⁷³ Santa Marina ermita Iturmendi herriaren parean dago Urbasako gain-gainean. Barga, aldiz, Irurtzundik Opakuara bitarteko Andia-Urbasa-Entzia mendietako gailurretik haranera dagoen baso eremuari esaten zaio gaur egun ere. Aipatu hiru mendietako amildegia adieraziko luke. Mitxelena «pendiente o derrumbadero» itzuli zuen.

4. Zuzenketa (hogeita bigarren atalari dagokio). Laboreetan eta baratzetan egindako kalteen ikerketaren epea murriztu zen. Hasierako bertsioan hamar eguneko epea ematen zen kalteak baloratzeko eta oraingoan hiru baino ez.
5. Zuzenketa (hogeita bosgarren atalari dagokio). Herri bateko biztanleek, zorrak edota isunak zirela eta, beste herri bateko ganaduak harrapatzeari dagokio. Zuzenketaren arabera, herri bakoitzeko alkateak epaitu eta erabaki zezakeen auzia dukado bat edo gutxiagokoa izanen balitz hura. Hala ere, helegitea haraneko alkatearen aurrean egin zitekeen.
6. Zuzenketa (Oker dago) (hogeita zazpigarren atalari dagokiola dio, baina hurrengoari buruzkoa da). Haritzak eta gaztainondoak landatzeari eta mugarriak bisitatzeari dagokio. Zuzenketak soilik bigarren zatia, mugarriak bisitatzeara, mantendu zuen.
7. Zuzenketa. (Oker dago) (hogeita zortzigarren atalari dagokiola dio, baina hurrengoari buruzkoa da). Batzarramendin eraikina egiteari buruzkoa. Bertan behera gelditu zen egitasmoa eta Batzorde Orokorren baitan geratu zen etxea eraikitzearena, hala nola tokia ere.

Eta hala sinatu zuten lekukoek (Miguel Ochoa de Elizalde eta Joan de Sarasa), Altsasuko notarioak (Hernando de Iriarte) eta eskribauak (Joseph de Galarza) Iruñean, mila bostehun eta hirurogeita hiruko azaroaren 27an.

Ondorengo taulan, Burundako komunalak erabiltzeko 1563ko ordenantzaren laburpena eta zuzenketak (lehen ordenantzak 1563ko maiatzaren 3koak, eta zuzenketak urte bereko azaroaren 25ekoak) jaso ditut:

20. taula. Burundako 1563ko ordenantzen laburpena

Atala	Edukia
1	Ordenantzaren esparrua, Burundako harana, zehazten da.
2	Ezkurraren eta pagatxaren aprobetxamenduen zehaztapena, herri bakoitzeko auzoen arabera.
3	Aprobetxamendua gozatzeko aukera izanen dutenak.
4	Aprobetxamenduen arduradunak eta banaketa.
5	Aprobetxamendu gehiago behar zutenen eta aprobetxatzerik ez zutenen egoera.
6	Soberan geratzen ziren aprobetxamenduen kudeaketa. Haraneko liburua.
7	Ganaduak gaua pasatzeko tokiak eta aprobetxamenduak gauetz gozatzeko debekua.
Zuzenketa	Ganaduak jabeen etxetara eraman beharra gauetan, bazka egotekotan.
8	Txerriek aprobetxamendua gozatzeko epea: San Migel egunetik San Andres egunera.
9	Isun berezia txerriek soroetan egindako kalteengatik.
10	Isunen ordainketen destinoa.
11	Ezkurra eta pagatxa eskuz edo zuhaitzak astinduz hartzen zutenendako isunak.
Zuzenketa	Isunak zehaztu ziren, lurretik hartutakoak gehituz.
12	Herri bakoitzeko bi zaintzaile edo zinegotzien zina alkatearen aurrean San Migel egunean.
13	Behien aprobetxamenduendako mugak.

Atala	Edukia
14 Zuzenketa	Ardi, ahari eta gainerako ganaduen aprobetxamenduak Urbasa-Entzian. Burundako eremu laua ere arautu zen.
15	Haritzak eta gorostiak botatzeko debekua.
16	Haritzen adarrak mozteko eta azalak kentzeko debekua.
17	Egurra egiteko eta soroak eta baratzak hesitzeko zuhaitzen aprobetxamendua.
18	Haritzen zura ateratzeko debekua, karga eta gurdikada ezberdinduz.
19	Borda, zotola eta sareetako oholak eramateko debekua.
20	Kanpotarrak auzotako kontsideratzeko baldintzak.
21	Haraneko belarren eta uren aprobetxamendua.
22 Zuzenketa	Laboretan eta baratzetan egindako kalteen isunak. Kalteak baloratzeko epea murriztu zen.
23	Egindako kalteek, frogatuak izan ala ez, beti jasoko zuten ordaina.
24	Erabili gabeko lur sailen aprobetxamendua.
25 Zuzenketa	Zorrak kitatzeko ezin zordunaren ganadua harrapatu. Zorren tamainaren arabera bereizketa egin zen.
26	Eremu komunak ezponden bidez mugatzeko debekua.
27 Zuzenketa	Erabili gabeko lurretan herriek fruitondoak landatzeko agindua. Oker dago, ezen hurrengo atalari baitagokio eta soilik mugarriak bisitatzearena mantendu zen.
28 Zuzenketa	Haritzak birlandatzeko eta mugarriak bisitatzeko agindua. Hau ere oker dago, hurrengo atalari baitagokio. Bertan behera utzi zuten Batzarramendin eraikina egitearena.
29	Batzarramendin haraneko batzarrak egiteko eraikina egiteko erabakia.
30	Haraneko alkateak eta hamabi zinegotziek erabakiak hartzeko prozedura.
31	Haraneko alkatearen, tenientearen eta poltseroaren edo diruzainaren hautapena.
32	Ordainketak egiteko prozedura eta poltseroaren edo diruzainaren soldata.
33	Araudi honen kontrako ekintzak salatu beharra.
34	Garrantzi gutxiko erabakiak hartzeko prozedura.
35	Zigorak edo isunak barkatzeko debekua.
36	Haraneko liburua Urdaingo elizako artxiboan gordetzeko erabakia.
37	Ibaiko pasabideetako sarrerak eta irteerak libre uzteko agindua.

Laburbilduz, 37 atal ditu (zuzenketen ondoren 36, 29.a bertan behera geratu baitzen) Burundako 1563ko ordenantzak eta horiek erakusten digutenaren arabera, esan daiteke, bertako garaiko antolakunza ekonomikoa, politikoa, administratiboa eta juridikoa osatzen dutela.

Adibide moduan, Carasatorreren blog-eko «Burunda: 1604: Cuentas de los Alcaldes del Valle» artikuluko datuak emanen ditut. Bertan aipatu urtean txerriak basoan ezkurra jan ahal izateko herriz herriko datuak ageri dira jasota. Olaztiko Andres Ochoa de Galarza zen Burundako alkatea eta ondorengo datuak jaso zituen, herri bakoitzari zenbat txerri onartzen zitzaizkion basoan sartzeko:

21. taula. 1604ko txerrien kopurua Burundan

Herria	Txerri kopurua
Bacaicoa	290
Iturmendi	257
Urdiain	327
Alsasua	603
Olazagutia	339
Ziordia	224
	2142

Jarraian zehazten du zenbat ziren Burundako Batzarreko partaideak eta kopuru honen araberrako ezkurak jateko eskubide zutenak:

Que todos los dichos puercos son dos mil ciento y quarenta y dos puercos, los quales repartidos entre *doscientos quarenta y dos fogajes y medio* de Baçarre con las seis iglesias y treze clérigos, cave a cada fogaje ocho puercos, que traen 1.936, quedando para la dicha Valle 202 puercos, la dicha repartición se hizo por el lugar de Olazagutia a los dos días del mes de octubre de 1604 (folio 56).

Horrela beraz, herri bakoitzeko txerri kopurua zati zortzi (su bakoitzari zegokion txerri kopurua) eginez gero, herri bakoitzaren su kopurua emanen liguke. Ez ahaztu araudiaren 2. atala komentatzerakoan genioena, seguru asko ez zela aprobetxamenduak eskaintzeko orduan populazioaren irizpidea soilik erabiltzen eta ganadu kopuruarena ere, esate baterako, horietako irizpideen artean egonen zela:

22. taula. Balizko suak Burundan 1604an

Herria	Su kopurua
Bacaicoa	36,25
Iturmendi	32,125
Urdiain	40,875
Alsasua	75,375
Olazagutia	42,375
Ziordia	28
	255

Ikusten denez, 12,5 su gehiago ateratzen dira azken zerrenda honetan dokumentuak aipatzen dituenak (242,5; «*doscientos quarenta y dos fogajes y medio de Baçarre*») baino. Eta 12,5 horiek dira, hain zuzen ere, 1563ko ordenantzen dokumentuak, bere bigarren atalean, aipatzen dituen 6 elizenak (su bat bakoitzeko) eta beste 6,5 hamai-

ru apezanak (su erdia bakoitzeko). Urte honetan, beraz, elizek zortzi txerri basoan sartzeko eskubidea zuten eta apezek, elizarenaz gain, beste lau bakoitzak. 1563ko Burundako Ordenantzetako 2. atalean zehazten den moduan zehatz-mehatz. Data ere, bat datorrela esan daiteke (lastailaren 2a) aipatu araudian ezartzen denarekin, hau da, aprobetxamenduen prozedura San Migel eguna baino hogeitau egun lehenago hasi behar zuten eta ondorengo epeak beteaz, lastailaren hasierarako dena erabakirik izan behar zen.

6.4. 1607ko Iturmendiko ondasunen ebaluazioa

Burunda osoko datuak ez izanik ere, haraneko lagin moduan harturik, baliagarri suerta daitezke 1607 urtean Iturmendin jasotakoak, haran guztiko ekonomia zertan oinarritzen zen ulertzeko. Aipatu datu horietan, 46 jabe iturmendiarrek zenbat lur eta abere buru zeukaten ageri zaigu zehazturik, eta baita horiek orotara zer balioa zuten ere bai. Garaiko ekonomiaren berri emateko bi datu garrantzitsu fiskalitatearen ikuspegitik, orduan, ekoizpenarena eta jabearena.

Guztira, Iturmendiko lurren aprobetxamenduek eta ganaduek 6296 dukado eta 8 errealeko balioa zuten, etxeena kontuan izan gabe.

Eta horretaz gain, zenbat etxe eta hauexek zenbat balio zuten ere argitzen digu aipatu zerrendak. 36 pertsona izen ematen dizkigu dokumentuak etxe-jabeak direla esanez, baina horietako batzuk ez dira etxe oso baten jabe, etxe erdiak eta herenak («pedazo») ere ageri baitira zerrendan aipaturik. Jabe batek bakarrik ditu bi etxe (eta heren bat ere bai, gainera) eta beste batek etxea eta ardiendako borda («ovejál»). Sei iturmendiarrek etxea eta beste zatiren bat dituzte, bederatzik etxe osoa dute eta, gainerakoak, etxe zatiren baten jabe dira. Guztira, 29 etxe eta ardi borda bat daude jasorik 1607ko zerrendan: 18 etxe oso, 8 erdi (4 oso, beraz) eta 21 heren («pedazo»; 7 oso, orduan).

Ondorioz, esan behar da, lur eta abere buruei dagokienez 46 jabe baldin baziren eta 29 etxe herrian, bistan dela etxe batzuetan lur eta abere jabe bat baino gehiago bizi zela edo, bestela, litekeena litzateke horietako batzuk ondoko beste herri batean bizitzea. 17 iturmendiarrek eta haien familiek (batek 2 etxe, beste batek 1 eta borda, 6k etxea eta beste zatiren bat eta 9k etxe osoa) 18 etxe baliatzen bazituzten bertan bizitzeko, orduan, beste 19 iturmendiar ziren etxe zatiren baten jabe. Bestalde, beste 17 lur eta abere jabe daudela etxe jabe ez direnak Iturmendin, ondoriozta daiteke, 46 baitira guztira haiek.

29 etxeen balioa 3642 dukadokoa zen eta kopuru honek ematen digu, batez beste, etxe bakoitzaren balioa 125,6 dukadokoa zela. Etxe bakoitzaren balioari erreparaturaz, argi ikusten da, egun bezala, etxeak ez zirela guztiak berdinak eta, horregatik, ez zutela balio berbera. Zerrendan ikus daiteke, etxeen balioaren bi muturrak erakusteagatik, batek 40 dukadoko balioa duela (*Martin Juan de Goicoechea*) eta beste batek, aldiz, 150koa (*Esteban de Arbéniz*).

Eta ondorengo taulan, XVII. mendearen hasierako Iturmendiko ekonomiaren oinarriak laburbildurik jaso ditut:

23. taula. Iturmendiko 1607ko ondasunak

Zer	Kopurua	Balioa
Soro	1115 erregu	
Idi, idisko	75	
Behi, bigantxa, zekor	103	
Behor, zaldi, mando	56	
Ahuntz, aker	95 + 2 saldo	
Ardiak, ahariak	4 saldo	
Txerri	80	
Errota	17 jabe erabiltzaile ⁷⁴	6296 dukado
Etxe	29	3642 dukado
	Guztira	9938 dukado ⁷⁵

6.5. Aro Modernoko beste datu ekonomiko batzuk

6.5.1. Burundako ekonomiaren oinarriak

Garcia-Sanz historialari nafarraren arabera (1983) Aro Modernoan Burundan, be-reziki, garia eta artoa ziren nekazaritzaren oinarria, baina etekinak nahiko xumeak ziren (populazioaren beharraren urte erdirako baino ez) arrazoi ezberdinengatik: Burundako lurak ez ziren oso emankorrak nekazaritza intetsiboaren ikuspegitik eta klimatologia ere ez zen batere egokia. Egoera honek, gainera, lurak ongi ongarritzea eskatzen zien burundarrei. Beste labore batzuk (oloa, garagarra, zikirioa...) ere jasotzen zituzten burundarrek, baina horiek ere ez behar adina. Lihoa ere ekoizten zuten eta kalitate handikoa zen.

Nekazaritzaren produkzioa ez zen, beraz, nahikoa burundarren iraupenerako eta, orduan, beste eginbeharretara zuzendu zituzten haien ekimenak, hala nola, basogintza eta mandazaintza.

Basotik egurra saltzen zuten itsasontziak eta arraunak egiteko edo ikatza bihurtuta ere bai oletarako. Basogintzatik ateratako etekinekin ordain zitzaizketen zergak eta Lizaraldetik ekarritako garia.

Bestalde, Burunda Haranaren kokapenak berak (Nafarroako, Arabako eta Gipuzkoako muga) oso laguntzen zuen mandazaintza eta merkataritza. Eta honi guztiari gehitu behar zaio, presio demografikoari erantzuteko, azken lanbide hauen gorakada

⁷⁴ Balioaren arabera, esan daiteke maila ezberdineko jabeak zirela, ezen horietako batzuen jabegoaren balioa 5-6 dukadokoa zen eta beste batzuen, aldiz, 30-36koa. Kasu batean (*Anton Lopez de Ciordia*) 72koa ere bai.

⁷⁵ Bere balioa 16 errealekoa (gaztelakoak) edo 375 marabedikoa da.

nabarmena. Burundan ez zen oinordekotza beste lurralde batzuetan bezala eta, normalean, jabegoa etxekoen artean banatzen zen. Honek lur zati gero eta txikiagoak izatea ekartzen zuen, desegokiak erabat nekazaritzaren ekoizpenerako. Minifundioa zen nagusi, 1607ko Altsasuko eta Iturmendiko datuek erakusten duten moduan. Bi hektarea eta erdi baino txikiagoak ziren Altsasuko lur-jabegoen % 75a eta % 66a Iturmendin; % 17a bi hektarea eta erdi eta bost hektarea artekoak Altsasun eta % 18a Iturmendin; % 8a bost eta zazpi hektarea eta erdikoak Altsasun eta % 13,5a Iturmendin; eta, azkenik, soilik Iturmendin zegoen 7 hektarea eta erdi eta 10 hektarea arteko lur kopurua zuen jabe bat (% 2,3). Eta lur-jabe hauez gain, kontuan izan behar da bazirela lurrik ez zuten zenbait etxe-jabe eta biztanleak ere.

6.5.2. Mandazaintza eta merkataritza: Burundako ekonomiaren euskarri

Aurreko puntuan ikusi dugun egoera zela eta, burundar askok atera behar izan zuen bere lurraldetik eta atera behar honek lagundu zion Burundako merkataritzaren sorrera eta sendotzeari. Garcia-Sanz historialariak (1984) eman dizkigu 1711ko ondorengo datuak:

- 58 mandazain zeuden Burundan aipatu urtean: 25 Iturmendin, 16 Urdiainen, 6 bakaikun, 5na Altsasun eta Olaztin eta 1 baino ez Ziordian. 1719an, zortzi urte beranduago baino ez, 71 ziren mandazainak. Lanbide garrantzitsua, zabalkunde dezan zegoena, bistan da.
- 85 mando zeuden Burundan: 39 Iturmendin, 23na Bakaiku eta Urdiainen, 8 Olaztin, 6 Altsasun eta 1 baino ez Ziordian.
- 190 zamari edo zamalanak egiteko gainerakoak: 80 Iturmendin, 40 Urdiainen, 29 Altsasun, 20 Olaztin, 13 Ziordian eta 8 Bakaikun. *Astozai*a etxe-izena dago egun oraindik bizirik Bakaikun.

Lanbide garrantzitsu eta onuraduna mandazaintzarena Burundan XVIII. mendean bereziki, etekin handiak eskaini zizkiena jatorri burundarra zuten merkataria haiei. Hona hemen Garcia-Sanzek (1984) hiru taula ezberdinetan ematen dizkigun datuak Burundako mandazain-merkataria hauen egoeraren inguruan:

- 1700-1850 urteen artean Burundatik 75 pertsona atera ziren eta horietako gehienak merkataria edo negozio-gizon izan ziren: 24 Iturmenditik; 11 Urdiaindik; 9na Altsasu, Bakaiku eta Olaztitik; eta 3 Ziordiatik. 9ren kasuan ez du nongoak diren esaten eta beste bat Kadreitako zela esaten du. Toki oso ezberdinetara joan ziren burundar hauek: 17 Madrilera; 9 Donostiara; 9 Venezuela-Caracasera; 8 Indietara; 7 Zaragozara; 5 Habanara; 4 Tuterara; 2 Iruñara; 2 Baionara; eta bana Filipinas, Veracruz, Buenos Aires, Bordele, Zumarraga, Arrasate, Cadiz, Toledo Valladolid eta Barcelonara. Beste biren kasuan ez du esaten nora joan ziren. Honen harira, begira zer esan zuten Carasatorrek eta Pérez Miguelek (1993):

XVII eta XVIII. mendeetan eta XIX.aren atal batean, Burundako iharduera ekonomiko garrantzitsuenetariko batzuk, garraioa eta merkataritza alegia, haien mende zeuden. (Mandazain eta merkatariezin ari dira). Aski inguru zabalean mugitzen ziren, kontutan hartzen badugu mando saldoak orduko 6 kilometro egin ohi dituela. Zaragozatik

Bilbo eta Baionarainoko horniketetan nagusi ziren batez ere, baina Madril eta Cádizen ere merkataritza-lerroak ezarri zituzten eta, itsasoz haratako produktuen ondotik itsasontzien ildoari segika, akzioak zituzten Filipinetako Konpainian eta Caracasko Konpainia Gipuzkoarrean. Halaber, produkzio guneetara hurbilduz, saltokiak paratu zituzten Mexikon, Venezuelan eta Argentinan bereziki.

- 1799ko lastailaren 6an, Iturmendin, Burundako persona aberatsen zerrenda («Que es en suma el número de pudientes de los seis lugares de este Valle de Burunda, habiendo procurado hacer su graduación en la posible mayor sinceridad») osatu zuten. Aberats horien artean, bi mailatakoak bereizi zituzten: batetik, «contribuir a la consolidación y reducción de vales reales» ahal zutenak etxea edo haien jabe-goa arriskuan jarri beharrik gabe, hauek aberatsenak (7 urdiaindar, 3 iturmendiar eta 2 ziordiar); eta, bestetik, «hay otros varios que según sus conveniencias pueden contribuir con alguna cosa no pueden llegar a completar aquella que no sea con detrimento suyo» egoeran daudenak (14 urdiaindar, 11 iturmendiar, 5 olaztiar eta 4na altsasuar, bakaikuar eta ziordiar). Bestalde, 20 burundar dira akzioak edo errege-baleak dituztenak, lehena 1627tik eta azkena 1828koa: 7 urdiaindar, 6 iturmendiar, 3 ziordiar, 2 olaztiar eta 1na altsasuarra eta bakaikuarra.
- 1810ean, «ondasun, talentu eta moralitatearengatik aipagarriak diren burundarrak» aipatzen dizkigu Garcia-Sanz historialariak beste zerrenda batean: Ziordian 5 mandazain, merkatarari 1 eta argizarigin 1; Olaztin 5 mandazain; Altsasun 4 nekazari, 3 mandazain, 2 merkatarari eta aziendadun, mediku, mastru zira-jau, mastru hargin eta abokatu bana; Urdiainen 8 mandazain; Iturmendin 4 mandazain, 2 nekazari eta 2 merkatarari; eta Bakaikun aziendadun, mandazain eta nekazari bana. Zerrenda honetako guztiek dakite idazten Ziordiako mandazain batek izan ezik. Behar-beharrezkoa izanen zutelako seinale haien kontuak txukun eta zuzen aramateko.

Hainbestearainokoa zen burundar zenbaiten aberastasuna, ezen inbertsio handiak baitzituzten eginak 1830 arte Espainiako nagusia zen San Carlos banketxean eta urte horretatik aurrera San Fernando banketxe berrian.

Hala ere, dena ezin loria izan, batzuetan haien jardunean, jendea kontratatu behar izaten zuten bideak garbitzeko, bide-lapurrak nonahi azaltzen baitziren prest mandazain eta merkatariek garraiatzen zutenaz jabetzeko. Honen adibide Carasatorrek eta Perez Miguelek (1993) kontatzen dutena, hau da, nola Francisco Miguel Zubiria urdiaindarrari egin zioten eraso eta lapurreta 1809an, hura Tarazonatik lau zamarirekin atera eta Borjara bidean desagertutako eman zutenean. Lau urtetara familiak hiladako-tako emateko paperak egin zituen.

XIX. mendearen hasieran, hala ere, krisia zabaldu zen mendearen lehen erdi osoan eta eragin nabarmena izan zuen burundar hauengan ere. 1828-1829ko Nafarroako Gorteetan Burundak astebeteko iraupena izanen zuena eta urtero egiteko feriaren eta azokaren eskaera luzatu zuen merkataritza bultzatzeko. Onartua izan zen eskaera, baina lehen karlistada zela eta, ez zuen arrakasta handirik izan.

7. ONOMASTIKA: XIV., XV. ETA XVII. MENDEAREN HASIERAKO IZENEN ERKAKETA BURUNDAN

7.1. 1349ko merinoaren inkestako izenak

Zabalo Zabalegik argitaraturiko artikuluan (2004) 95 pertsona-izen ageri dira guztira, horietako asko errepikaturik. 25 dira, hala ere, izen ezberdinak eta horietako gehienak, 16, behin edo bitan baino ez dira ageri: Martin (2), Garci (2), Domingo (2), Ferrando, Lopieylo, Berriatu, Garchot, Diagoxa, Sanduru, Centol, Fortuyno, Maria, Dru⁷⁶, Drumas⁷⁷, Alvaro eta (dona) Çirarra.

Eta ondorengoak gainerakoak:

24. taula. 1349ko dokumentuko pertsona-izenak Burundan

Izena	Kop	Izena	Kop	Izena	Kop
Johan	15 (% 16)	Sancho	8 (% 8,5)	Garcia	5 (% 5)
Pero	14 (% 15)	Ochoa	7 (% 7,5)	Gil	4 (% 4)
Miguel	13 (% 13,5)	Lope	7 (% 7,5)	Pedro	3 (%)

7.2. 1350eko pertsona izenak Burundan

131 pertsona izen daude jasoak guztira 1350ean Burundan eta horietatik 15 baino ez emakumeenak (7 Maria, 4 Sancha, 3 Toda eta 1 Marina). Hauek guztiak, seguru asko, alargunak izanen ziren eta horregatik ageri dira etxejabe moduan.

Esan daiteke pertsona izenak ez zirela asko aldatu mende batetik bestera, onomastikako lehen bi tauletako emaitzen arabera. Kasurik aipagarrienak, batetik, *Xemen* izenaren desagertzea XV. mendeko zerrendan, egia bada ere Iturmendin eta Ziordin bi pertsona, Altsasun bi eta Olaztin hiru, *Xemeniz/Ximeniz* abizenarekin (patronimikoa) ageri direla; eta bestetik, pertsona izenen murrizketa mende horretan bertan (18 pertsona izen XIV.ean eta 11 baino ez XV.ean. Honetaz gain, aipatu behar da pertsona izen berberak erabili zituztela gehienbat bi mendeetan gizonezkoen kasuan behintzat: Peru, Miguel, Johan, Garcia eta Sancho, bereziki. Emakumeen artean Maria da bi zerrendetako nagusi agertzen dena.

⁷⁶ Dru de Sant Pol, Beotibargo guduan hilda.

⁷⁷ Drumas de Rovray.

Ondorengoak dira, orduan, aipatu pertsona izen horiek maiztasunaren arabera ordenaturik:

25. taula. 1350eko zerrendako pertsona-izenak Burundan

Izena	Kop	Izena	Kop	Izena	Kop
Pero (18), Pere (4)	22 (% 17)	Maria	7 (% 5)	Ochoa	2 (% 1,5)
Miguel	19 (% 15)	Martin	4 (% 3)	Marina	1 (% 0,75)
Xemen	16 (% 12)	Domingo	4 (% 3)	Lope	1 (% 0,75)
Johan	16 (% 12)	Yniego	4 (% 3)	Xemon	1 (% 0,75)
Sancho (12), Sancha (4)	16 (% 12)	Toda	3 (% 2)	Pascoal	1 (% 0,75)
Garcia	10 (% 8)	Pedro	3 (% 2)	Marin	1 (% 0,75)

7.3. 1427ko pertsona izenak Burundan

1427an, hirurogeita hamazazpi urte beranduago, antzeko lagina erabilita (131 pertsona izen 1350ean eta 126 1427an⁷⁸), esan daiteke aldaketa gutxi izan zirela pertsonen izenetan Burunda haranean:

26. taula. 1427ko zerrendako pertsona-izenak Burundan

Izena	Kop	Izena	Kop	Izena	Kop
Johan	32 (% 25)	Sancho	9 (% 7)	Gracia	5 (% 4)
Miguel (Michel ere bai)	21 (% 17)	Martin	8 (% 6)	Domenga	5 (% 4)
Peru	19 (% 15)	Lope	6 (% 5)	Ochoa	2 (% 1,5)
Garcia	14 (% 11)	Maria	5 (% 4)		

7.4. 1607ko pertsona izenak Iturmendin

46 lur eta abere jabeen izenak, alde batetik; eta 36 etxe jabeenak, bestetik, izan ditut kontuan hurren taula burutzeko orduan, eta 22 pertsona izen ezberdin zeuden orduko hartan, XVII. mendearen hasieran, Iturmendin (13 ezberdinak):

78 Ikus Erdozia (2017).

27. taula. Iturmendiko 1607ko pertsona-izenak

Izena	Kop	Izena	Kop	Izena	Kop	Izena	Kop
Maria ⁷⁹	8 (% 36)	Joanes	2 (% 9)	Anton	1 (% 4,5)	Joana	1 (% 4,5)
Juan	7 (% 32)	Cathalina	2 (% 9)	Cosme	1 (% 4,5)	Ana	1 (% 4,5)
Lucas	3 (% 14)	Martin	2 (% 9)	Phelipe	1 (% 4,5)	Tresa ⁸⁰	1 (% 4,5)
Esteban	3 (% 14)	Bernardino	1 (% 4,5)	Lazaro	1 (% 4,5)	Antol ⁸¹	1 (% 4,5)
Miguel	3 (% 14)	Domingo	1 (% 4,5)	Gregorio	1 (% 4,5)		
Pedro	3 (% 14)	Gracia ⁸²	1 (% 4,5)	Francisco	1 (% 4,5)		

XVII. mendeko hasierakoan, Iturmendiko izenak bakarrik izanik ere, batez beste, emakume izen gehiago ageri dira, 46tik 15 (% 33). Beraz, esan daiteke Iturmendiko auzoen herena alargunak zirela. Eta, hauen artean, aurreko bi zerrendetan bezala, Maria da emakumeen artean, eta herrian ere bai, izenik erabiliena.

Bestalde, azken zerrendan aurrekoetan ageri ez diren zenbait izen ageri dira: *Lucas*, *Esteban*, *Bernardino*, *Gregorio*, *Lazaro*, *Cosme*, *Francisco*, *Anton* eta *Phelipe* gizonen artekoetan; eta *Antol*, *Cathalina*, *Ana* eta *Joana* emakumezkoenetan.

8. AZKEN BURUKOA

Aurretik gaztigaturik ez dela artikulu honetako gaia (pintzelada bat baino ez), nabarmentzeko zein ezberdina izan den XIX.mendearen hasieratik gaur egun arte Burundako sei herriek izan duten bilakabidea populazioaren aldetik, ondorengo datuak ikusiko ditugu jarraian.

Azken bietan ehun urteko epean (1816-2017), *guaixe.eus* web orrialdetik hartutako 2017ko datuen arabera, biztanlegoak % 263ko igoera izan du Burunda osoan (10708 biztanle ziren Burundan 2017an, 2948 1816an) eta igoera hori, ia osoa Altsasun gertatu da (% 981,5; 7417 biztanle 2017an, 686 1816an), eta jarraian Olaztin (% 155; 1518 biztanle 2017an, 595 1816an), Bakaikun (% 16,5; 345 biztanle 2017an, 296 1816an) eta Urdiainen (% 9; 671 biztanle 2017an, 614 1816an) eta Iturmendin (% 9; 398 biztanle 2017an, 366 1816an). Ziordia ageri da aipatu bietan ehun urte horietan biztanlegoa galduz (% 9; 357 biztanle 2017an, 391 1816an). Tartean, industrializazioa eta trena aipatu behar eta, zalantzarik gabe, bi eragile hauen aztarnak modu oso nabarmenean ikus daitezke, bereziki XX. mendearen erdialdeko inmigrazioan. Trena XIX.

79 Lur-jabeen artean *Maria Garcia de Muniain*, eta etxe-jabeen artean, berriz, *Graciana de Muniain*.

80 *Teresa* sinkopatua, seguru asko.

81 Emakume izena, «... mujer de Miguel Garayalde...».

82 Lur-jabe moduan, *Gracia de Albeniz* ageri da, baina etxe-jabe moduan, aldiz, *Graciana de Albeniz*.

mendearen bigarren erdian iritsi zen Burundara «Burunda, topaleku» liburuan (Carasatorre & Pérez, 1993, 61. or.) gogoratzen zuten moduan:

1855ean, Desamortizazio Zibil eta Eklesiastikoari buruzko Legeaz gain, Trenbideei buruzko Legeak ere hartu zuen indarra. Hurrengo urtean Araba eta Gipuzkoako mugen artean 16.800 metro ukituko zituen Madril-Irun burdinbidearen lanak esleitu ziren. 1861ean erreiak Olaztiraino ezarri ziren; azken atala, Olazti-Beasain, 1864ko abuztuan bukatu zen. 1862an linea Iruñetik Altsasura luzatzea erabaki zen, eta hura hiru urte geroago hasi zen martxan.

Begibistakoa, beraz, Altsasuk hartuko duen garrantzia trenaren ibilbideak direla eta, ekialde-mendebaldeko norabidean, nola hego-iparrekoan.

28. taula. 1816-2017 urteetako biztanleriaren bilakabidea Burundan⁸³

Herria	Biztanleak		+/-
	1816	2017 ⁸³	
Bakaiku	296	345	+ % 16,5
Iturmendi	366	398	+ % 9
Urdiain	614	671	+ % 9
Altsasu	686	7419	+ % 981,5
Olazti	595	1518	+ % 155
Ziordi	391	357	- % 9
Guztira	2948	10708	+ % 263

9. ERREFERENTZIAK

- Adot Lerga, A. (2012). La frontera navarro-alavesa. Delimitación y amojonamiento realizados en la Edad Moderna. *Vasconia*, 38, 95-107.
- Altadill, J. (1917). Geografía histórica de Navarra. *Boletín de la Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de Navarra*.
- Berthe, M. (1984) *Famines et épidémies dans les campagnes navarraises á la fin du Moyen Age*, 2 tomos, Paris.
- Carasatorre Vidaurre, R. (1993). *Barranca-Burunda*. Gráficas Pamplona, S. L.
- Carasatorre Vidaurre, R. & Pérez Miguel, A. (1993). *Burunda, topaleku – La Burunda, lugar de encuentro*. Pamplona: Nafarroako Gobernua-Ikastolen Elkartea.
- Díaz de Durana, J. R. & Fernández de Larrea, J. A. (2009). La frontera de los malhechores: bandidos, linajes y villas entre Álava, Guipúzcoa y Navarra

83 Guaxe.eus web orrialdetik hartutako datuak.

- durante la Baja Edad Media. *Studia Historica, Historia Medieval*, 23, 171-205.
- Erdozia Mauleon, J. L. (2017a). Auzia arantzen XVI. mendean. *Príncipe de Viana*, 269, 865-902.
- Erdozia Mauleon, J. L. (2017b). Euskal toponimo zenbaiten ingurumarian. *Euskera* 62-2, Euskaltzaindia.
- Erdozia Mauleon, J. L. (2017c). Zenbait datu demografiko Sakanan XV. mendearen hasieran. *Príncipe de Viana*, 268, 547-588.
- Erdozia Mauleon, J. L. (Agertzeaz). *Euskal toponimo zenbaiten ingurumarian* (II). Euskera.
- Euskera. Etxarri Aranazko Udal Artxiboa. (1953). Legajo n.º 32 Ayuntamiento de la villa de Echarri-Aranaz. Año de 1563. Documento n.º 48 del inventario correspondiente al año 1953. Comprende ordenanzas para el disfrute de pastos en la Burunda.
- Felones Morrás, R. (1982a). Contribución al estudio de la Iglesia navarra en el siglo XIII: el Libro de Rediezmo de 1268. I. Estudio y valoración. *Príncipe de Viana*, 165, 129-210.
- Felones Morrás, R. (1982b). Contribución al estudio de la iglesia navarra del siglo XIII: el Libro del Rediezmo de 1268, II. *Príncipe de Viana*, 166-167, 623-714.
- Floristán Imízcoz, A. (1982). Población navarra en el siglo XVI. *Príncipe de Viana*, 165, 211-261.
- García Sanz, A. (1981). Barranka-Burundako biztanlegoa Aitzinako Erregimenaren krisialdian (1768-1841) = Población de la Barranca-Burunda en la crisis del Antiguo Régimen. 1.ª Semana de las merindades = I. merinaldeen astea. 23-29 junio 1980. Pamplona.
- García Sanz, A. (1983). *La respuesta a los interrogatorios de población, agricultura e industria de 1802*. Pamplona: Editorial Laser.
- García Sanz, A. (1984). La burguesía comercial de la Burunda (Navarra), en los siglos XVIII y XIX. *Vasconia: Cuadernos de historia- geografía*, 4, 97-118.
- Gembero Ustárroz, M. (1985). Evolución demográfica de Pamplona entre 1553 y 1817, *Príncipe de Viana*, 176, 745-796.
- González Salazar, J. A. (1987). Cuadernos de Toponimia 4. Toponimia menor de Salvatierra. Arabako Foru Aldundia.
- Guaixe, Sakanako aldizkaria. <https://guaixe.eus/> helbidetik berreskuratua.
- Jiménez de Aberasturi Corta, J. C. (1980). Aproximación a la historia de la Comarca del Bidasoa. *Príncipe de Viana*, 169, 263-410.
- Jimeno Jurío, J. M.^a. (1990). Libro de Censos de Estella, 1354. *Príncipe de Viana*, 190. Libro de fuegos de la merindad de las montañas del año 1427 (AGN Comptos n.º 3). Recuperado de R. Carasatorre Vidaurre, www.documentanavarra.blogspot.com
- Libro de fuegos y apeos Burunda. (1427). Recuperado de R. Carasatorre Vidaurre, www.documentanavarra.blogspot.com
- NTM IX = Jimeno Jurío, J. M.^a et al. (1992). *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza IX. Altsasu-Olazti-Ziordi*. Nafarroako Gobernua.
- NTM X = Jimeno Jurío, J. M.^a et al. (1992). *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza X. Bakaiku – Urdiain – Iturmendi*. Nafarroako Gobernua.

- Madoz, P. (1846-1850). *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar*.
- Michelena, L. (1989). *Apellidos vascos*. Donostia: Editorial Txertoa.
- Monteano Sorbet, P. J. (1996). Navarra de 1366 a 1428: población y poblamiento. *Príncipe de Viana*, 208, 307-344.
- Monteano Sorbet, P. J. (1999). *Los navarros ante el hambre, la peste, la guerra y la fiscalidad. Siglos XV y XVI*. Pamplona: Universidad Pública de Navarra-Nafarroako Unibertsitate Publikoa.
- Monteano Sorbet, P. J. (2000a). La población navarra a comienzos del siglo XVI: el Recuento de casas de 1514, *Príncipe de Viana*, 220, 407-432.
- Monteano Sorbet, P. J. (2000b). La población de Navarra en los siglos XIV, XV y XVI. *Revista de Demografía Histórica*, 18-1, 29-79.
- Monteano Sorbet, P. J. (2001). La familia rural navarra a comienzos del siglo XV. *Espacio, Tiempo y Forma. Historia Medieval*, 14, 113-141.
- Nadal Oller, J. (1984). *La población española (siglos XVI a XX)*. Barcelona: Ariel.
- Pavón Benito, J. (1995). Poblamiento medieval en Navarra. *Cuadernos de arqueología de la Universidad de Navarra*, 3, 271-298.
- RAE = Real Academia Española. (d. g.). Hemendik hartua: <http://dle.rae.es/>
- Ramírez Vaquero, E. (2012). Labradores o francos en la Burunda. Después del centenario del fuero. En *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder*. 2 (1813-1826. or.). Universidad de Cantabria.
- Satrustegi, J. M. (1989). *Ordenanzas de la Universidad del Valle de Burunda-1953*. Pamplona: Aranzadi.
- Uranga Santesteban, J. J. (1954). Libro de fuegos de las Montañas de 1350. *Príncipe de Viana*, 56-57, 251-294.
- Zabalo Zabalegui, J. (2004). Una encuesta de 1349 sobre bandidos navarros y guipuzcoanos. *Príncipe de Viana*, 232, 477-510.
- Zabalo Zabalegui, F. J. (2005). El acoso de guipuzcoanos y alaveses a los ganaderos navarros: la frontera de los malhechores entre 1280 y 1349. *Príncipe de Viana*, 234, 53-110.